

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Yıl : 1994

Sayı : 5

ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN LİTERATÜRÜ

Doç. Dr. Durmuş Ali KAYAPINAR (*)

GİRİŞ

Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râb'ül-Kur'ân kitapları arasında yaptığımız karşılaştırmada, Me'âni'l-Kur'ânların ilk Lüğavî Tefsirler olduğunu, bütün Kur'ân ilimlerini içine alan; nahiv, i'râb ve şiire, hatta bâdiyede yaşayan arabin arı diline kadar baş vuran ve yerine göre, Rivâyet Tefsiri, Hadîsi Şerîf ve sahâbe kavillerine âyeti kerîmelerin esbâbı nüzûllerine, ğarîb ve müşkil gibi konularına da kısmen yer veren ve bütün Kur'ân ilimlerinin nüvelerini taşıyan ilk tefsirler olduklarını belirlemiştik.

Mezkûr çalışmamız, bu kitapların önemini belirlemiş bulunmaktadır. Dr. Fuâd Sezgin Târih'ut-Türâs'ında, İslâm'ın ilk asırlarında tedvînine başlanan bu kitapların günümüze ancak ikisinin ulaştığını kayd etmiştir. Son yıllarda bunlara birde Ahfeş'ül-Evsat'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı katılmıştır.

Demek oluyor ki kütüphanelerde bu kitapların kayıp olanlarının da bulunması her an için mümkündür. Bir yitiğin bulunmasının söz konusu olabilmesi için her şeyden önce o yitiğin ne olduğunun bilinmesi gerekir.

Mevcut olan Me'âni'l-Kur'ânlar nelerdir? Kayıp olanlar hangileridir? Bunların yazarları kimlerdir? Me'âni konusundaki ilmî güç ve seviyeleri nedir? Diğer kaynaklarda haklarında neler söylenmiştir? Elimizdeki imkânlar bize onları ne ölçüde tanıma imkânı vermektedir. Kitap ve yazarının değerini gösterecek konuya yakın ne gibi eserleri vardır? Yazmalarından mevcut olanları varsa nerelerde ve ne durumdadır?

Bu ve benzeri sorular mutlak cevap bekleyen sorular ve çözümünü gereken meselelerdir. Tabii ki İstanbul kütüphanelerinde geçirdiğimiz bir hummâlî yaz bütün bu sorulara cevap veremezdi. Takdîr edileceği gibi bu iş, değil bir yaz, belki yüzlerce ömür harcamaya değer konulardır. Bu çalışmamızla bu sorulara belli bir ölçüde de olsa çözüm getirmeye çalışacağız.

(*) S. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN LİTERATÜRÜ

Bu incelememizde "Me'âni'l-Kur'ân"ların, tesbit edebildiğimiz kadarıyla kronolojik literatürünü vermeye çalışacağız. Bunu yaparken ölçümüz şunlar olacaktır:

- 1 — Önce yazarın meşhûr olduğu isim yada lakabı vereceğiz.
- 2 — Ardından hicrî ve milâdî olarak vefât târihini belirleyeceğiz.
- 3 — Üçüncü olarak müellifin tam ismini ve varsa, künye ve lakabını kayd edeceğiz.
- 4 — Sonra kısaca müellifi tanıtacağız. Bunu yaparken de müellifin sâdece Me'âni'l-Kur'ân konusundaki yeterliğini belirleyecek; dil, sarf, nahiv, iştikâk, kırâat vb. Kurân ilimleriyle ilgili özelliklerine ağırlık vereceğiz.
- 5 — Söz konusu müellifin kitabının adını verdikten sonra, varsa adı üzerindeki ihtilâflara temâs edip, bu konuda kaynaklardaki bilgileri aktararak, mevcut ve mahtût olanlarına kitapları tanıtırken işâret etmeye çalışacak; matbû' olanlarının baskı, yer, târih, tahkik ve muhakkiklerini belirleyeceğiz.

Böylece Tefsîr İlmî'nde en eski ve temel kaynaklar olan Me'âni'l-Kur'ân'lar konusuna eğilmek isteyenlerin eline bir malzeme sağlamış olduğumuzu umuyoruz.

1 — VÂSİL B. ATÂ : (131/738) (1)

Ebû Huzeyfe, Vâsıl b. Atâ El-Ğazzâl: Kelâmçı, edib, belîğ, ve hatib. Mu'tezilenin başıdır. "Râ" harfini çirkin bir şekilde "ğâ" şeklinde telaffuz ettiği, bu harfi içine hiç almayan hitâbe îrâd etmiş ve kitap yazmış olduğu rivayet edilmiştir.

Kitabının adı: **ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN**'dır. İbnü'n-Nedîm, verdiği me'ânî kitapları listesi içerisinde bu kitaptan bahs etmemiştir. İbnü Hallikân, Ed-Dâvûdî, ve Zirikli ismini "**Me'âni'l-Kur'ân**" olarak tasrîh etmişlerdir. Te'lîf ettiği kitaplarının çoğu da onun bir dilci olmaktan çok bir kelâmçı, bir celdci olduğunu göstermektedir. Kaderiyye ve Mürci'e'ye reddiye gibi birçok kelâmî kitapları arasında Me'ânîsinden başka konumuzu ilgilendiren,

(1) İbnü Hallikân, 181 H.de vefat ettiğini kayd etmiştir. Fakat diğer terâcim kitapları vefatını 131 olarak vermişlerdir. İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 6/11.

meselâ bir nahiv kitabı yer almamaktadır. Me'ânî'l-Kur'ân'ı bu konuda yazılan ilk kitab olarak kabul edilmektedir (2).

2 — EBÂN BİN TAĞLİB : (141/748)

Ebû Sa'id, Ebân b. Tağlib b. Rabâh'il-Cerîr'il-Bekrî: Büyük nahiv ve kıraat âlimi.. Fıkıhçı, dilci ve sika bir âlimdir. Âsım, Ebû Amr, Talha b. Musarrif ve El-A'meş'ten okumuştur (3). Şi'a'nın imâmiyye fırkası müasriflerindedir.

Kitabının adı: "ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"dır. İbnü'n-Nedîm: "Onun "Me'ânî'l-Kur'ân"ı, "El-Kıraât"ı ve "El-Usûl Fi'r-Rivâyeti Alâ Mezheb'i-Şi'a"sı var.." demektedir (4). Ed-Dâvûdî de "Me'ânî'l-Kur'ân"ını ismen zikir etmektedir (5). Yâkût'ül-Hamevî ile Es-Süyûtî de onun bir de "Ğarib'ül-Kur'ân"ının olduğunu kayd etmişlerdir (6).

3 — YÛNUS BİN HABİB : (183/800) (7)

Ebû Abdîrrahmân (veya Ebû Muhammed) Yûnus b. Habîb'id-Dabbî'l-Basrî: Büyük nahiv ve kıraat âlimi.. Kıraat ve arapçayı Amr İbnü'l-Alâ'dan almış ve bâdiyede dolaşarak bedevî araplardan dinleyerek genişletmiştir. Sibeveyh, hocalarından biridir. El-Kisâî ve El-Ferrâ da talebelerindedir. Sibeveyh'ten çok nakiller yapmıştır. Ayrıca nahivde kendine hâs kıyâsları vardır. Basra'da nahivci edîb, fasîh ve bâdiye araplarının katıldığı geniş bir ilim halkası vardır.

Kitabının adı: "ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"dır. Ed-Dâvûdî, Onun, "Me'ânî'l-Kur'ân'is-Sağîr"ı ve "Me'ânî'l-Kur'ân'ül-Kebîr"i var.." demektedir. Bu arada dille ilgili, "El-Lügât" adlı bir kitabını daha kayd etmektedir (8).

- (2) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 34. İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 6/7 - 12. Ed-Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/356 - 367. Zirikli, Hayruddîn. El-A'lâm, Kâmûsü Terâcim'ir-Ricâli ve'n-Nisâi min'el-Arabi ve'l-Müsta'rabine ve'l-Müsteşrikin: 9/121.
- (3) İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr, Muhammed b. Muhammed. Ğayet'ün-Nihâye: Fî Tabekât'il-Kurrâ: 1/4.
- (4) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 220.
- (5) Ed-Dâvûdî, Tabekât'ül-Müfessirin: 1/1.
- (6) Yâkût'ül-Hamevî. Mu'cem'ül-Üdebâ: 1/108. Buğyet'ül-Vü'ât: 1/404.
- (7) İbnü'l-Cezerî ve Ed-Dâvûdî vefât târihini 182 H., olarak kayd etmişlerdir. Tabekât'ül-Kurrâ: 2/406. Tabekât'ül-Müfessirin: 2/386.
- (8) Ed-Dâvûdî, Tabekât'ül-Müfessirin: 2/386. İbnü'l-Cezerî, Tabakât'ül-Kurrâ: 2/406.
- (9) Hediyet'ül-Ârifin'de vefâtı 170 H., olarak kayd edilmiştir. El-Bağdâdî, İsmâil Paşa. Hediyet'ül-Ârifin: 2/7 - 8.

Ebü'l-Hasen Muhammed b. Ebî Sâre Alî'l-Küfî'r-Ru'âsî: Nahiv ve lügat âlimi, şâir ve kâridir. Çok sâlih bir zâttır. Rivâyete göre, Kûfelilerden nahiv ilmini ilk vaz' eden ve nahiv konusunda ilk kitap yazan kişidir. El-Kisâî ve El-Ferrâ'nın hocasıdır. **"Halîl b. Ahmed benim kitabımı istedi. Verdim. Okudu ve kitabını yazdı.."** demiştir. Sibeveyh kendisine çok itibâr ederdi. Başî büyük olduğu için Ru'âsî denmiştir.

Kitabının adı: **"ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"**dır. Onun bundan başka nahiv ilmindeki yüksek mevkiini gösteren bazı kitapları daha vardır. Bunlardan bazıları: **"El-Vakû ve'l-İbtidâ", "El-Cem'u ve'l-İfrâd"** ve **"Et-Tasğîr"** bunlardandır (10).

5 — EL-KISÂÎ : (189/805) (11)

Ebü'l-Hasen, Alî b. Hamze b. Abdillâh'il-Kisâî: Lügat, nahiv ve kıraat imâmıdır. Kehhâle onun bu vasıflarına bir de tecvîd âlimi ve şâir sıfatlarını eklemiştir. Er-Ru'âsî'den ve Hamze Ez-Zeyyât'tan ilim almıştır. Arap dili için bâdiyeyi dolaşmıştır. Halife Hârûn'ür-Raşîd'in oğlu El-Emin'in müeddibidir. Bil'âhare müeddiblikten cülesâ derecesine yükselmiştir.

Kitabının adı: **"ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"**dır. Ayrıca dildeki yerini belirleyen şu eserlerinin isimlerini de kayd edelim: **"El-Hurûf", "Muhtasar'un-Nahv"**.. Bir de konumuzla yakından ilgili olan **"Maktû'ul-Kur'ân ve Mevsûlihî"** ile **"El-Kirâât"**ını kayd edelim (12).

6 — EL-MÜ'ERRİC'S-SEDÛSÎ : (195/901)

Ebü Feyd, Müerric b. Amr b. El-Hâris b. Sevr b. Harmale b. Alkame b. Sedûsî b. Şeybân'is-Sedûsî: Ez-Zebîdî'nin ifâdesine göre: **"Arapçada âlim, nahivde imâm.."** idi. Ebû Zeyd'il-Ensârî, Halîl b. Ahmed, Amr b. El-Alâ ve Nadr b. Şümeyl'den ilim almıştır. Son derece mevsûk bir âlimdir. **"Ben bâdiyeden geldim. Arapçadan kıyâs nedir bilmem. Benim bildiğim karîhadan ibârettir.."** demiştir.

(10) İbnü'n-Nedim. El-Fihrist: 64. İbnü'l-Enbârî. Nüzhet'ül-Elibbâ: 54 - 55. Zirikli. El-A'lâm: 7/154. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 1/82 - 83. Kâtib Çelebi. Keşf'üz-Zunûn: 1730. Kehhâle. Mu'cem'ül-Müellifin: 10/192. Brock. s. 1/177.

(11) Vefât tarihinde ihtilâf vardır. 179, 182, 183 ve 192 rivayetleri vardır. Zirikli, El-A'lâm: 5/93. Kehhâle, Mu'cem'ül-Müellifin: 7/84.

(12) El-Kiftî, İnbâh-ür-Ruvât: 2/256 - 274. Kehhâle, Ömer Rızâ. Mu'cem'ül-Müellifin 7/84. Yâkût, Mu'cem'ül-Üdebâ: 5/183 - 200. Hatib'ül-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd: 11/403 - 415. İbnü'l-Cezerî, Tabakât: 1/535 - 540. İbnü'n-Nedim el-Fihrist: 65 - 66. El-Bağdâdî, Hediyye: 1/668. Kehhâle, vefâtını 180/796 olarak vermiştir. Mu'c. M. 7/84.

Kitabının adı: **"ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"**dır. Ed-Dâvûdî ve İbnü'n-Nedîm ismen kayd etmişlerdir. Konumuza yakın olan bir kitabı da **"Ğarib'ül-Kur'ân"**ıdır (13).

7 — SÜFYÂN BİN UYEYNE : (198/904)

Ebû Muhammed, Süfyân b. Ueyyne b. Ebî Imrân Meymûn'il-Hilâlî: İmâm, âlim, sika, huccet gibi vasıflarla vâf edilen bu zât, büyük bir müfessir, muhaddis ve fakihdir. İmâm-ı Şâfiî kendisinden rivâyette bulunmuştur. Hadîs tarafı ağır basmakla beraber tefsirde onun gibisinin görülmediği rivâyet edilmiştir.

Kitabının adı: **"CEVÂBÂT'ÜL-KUR'ÂN"**dır. İbnü'n-Nedîm Me'ânî kitapları cümlesi içerisinde onun kitabını bu isimle kayd etmiştir. Ed-Dâvûdî de konusunu belirtmeden: **"Onun Cevâbât'ül-Kur'ân'ı var.."** demekle yetinmiştir. İbnü Hallikân ise kitaplarını hiç vermemiştir (14).

8 — KURTUB : (206/821)

Ebû Ali, Muhammed b. Müstenîr: Büyük dil ve lûgat âlimlerindedir. Sibeveyh'ten ve Basra ulemâsından ilim almıştır. Aslında hiç durmadan hareket eden bir hayvancığın ismidir. Hocası Sibeveyh ona bu ismi derse çok erken geldiği için vermiştir. Sika ve ilmîne güvenilen bir âlimdir.

Kitabının adı: **"ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"**dır. Dâvûdî Kutrub'un bu kitabı için: **"Onun kitaplarından Me'ânî'l-Kur'ân'ının benzeri görülmemiştir.."** demektedir. İbnü'n-Nedîm ve İbnü Hallikân da bu kitabın ismini tasrih etmektedir. Kâtib Çelebi de zikretmiştir. **"İ'râb'ül-Kur'ân konusunda da eser veren Kutrub'un gramer sâhasındaki seviyesini belirleyen pek çok kitapları vardır. Bunları İ'râb'ül-Kur'ân literatürü arasında kayd edeceğiz."** (15).

(13) İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 5/204 - 208. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 34. El-Kıftî, İnbâh'ür-Ruvât: 3/327. Hatib'ül-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd: 13/258. Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirîn: 2/340. Zirikî, El-A'lâm: 8/266. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 2/305.

(14) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 34. İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 2/391 - 393. Hatib'ül-Bağdâdî, Ahmed b. Ali Târîhu Bağdâd: 9/174. İbnü Hacer'il-Askalânî, Ahmed b. Ali. Tehzib'üt-Tehzib: 4/117 - 122. Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirîn: 1/190 - 192. Ömer Nasûhî Bilmen, Büyük tefsir târihi: 1/309 - 311.

(15) İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 4/312 - 313. El-Kıftî, İnbâh'ür-Ruvât: 3/219. Yâkût'ül-Hamevî, Mu'cem'ül-Üdebâ: 7/105. İbnü'l-Enbârî, Nüzhet'ül-Embbâ: 91 - 92. Kâtib Çelebi, Keşf'üz-Zunûn: 1730. Es-Süyûtî, El-Müzhir: 2/405 - 463. El-Bağdâdî, Hediyyet'ül-Ârifîn: 2/9. Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirîn: 2/255. İbnü'n-Nedîm: 52 - 53.

9 — EL-FERRÂ : (207/822) (16)

Ebû Zekerıyyâ, Yahyâ b. Ziyâd'îl-Ferrâ: Büyük nahiv, lügat ve edebiyât âlimi, Kûfe nahiv ekolünün imamıdır. El-Kisâî'nin talebisidir. Kendi talebeleri sayılamaayacak kadar çoktur. İbnü Hallikân; "**Ferrâ, nahivde, lügatta ve edebi ilimlerde Kûfe ulemâsının en üstünü ve en parlağı idi..**" demektedir. Halîfe El-Me'mûn'un iki oğlunun nahiv hocası ve müeddibi idi. Sonra halifenin nüdemâ ve cülesâsı arasında yer almış, çok büyük itibâr görmüştür. Hakkında haklı olarak: "**Nahivde Mü'minlerin emiri..**" denmiştir. Kitaplarını hep ezberden imlâ ettirirdi. O kadar kitabı yazdırırken hiç elinde kitapla görülmediğı ve kitaplarının üçbin varaklı bulunduğu nakl edilmektedir (17)..

Kitabının adı: "**ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN**"dır. 1972 de basılan nüshasının ilk sayfasında isim: "**Müşkilü İ'râb'îl-Kur'ân ve Me'ânihi**" şeklinde geçmektedir. Bu kitabı tahkik eden Dr. Ahmed Mekki'l-Ensâri, kitabın meşhûr isminin Me'ânî'l-Kur'ân olduğunu, "**Müşkilü İ'râb'îl-Kur'ân...**" ta'bîrinin, Ömer b. Bükeyr'in talebinden, Allâh'ın kitabındaki bütün müşkilleri çözecek bir kitab yaz.. diye imdâd dilemesinden kaynaklandığını söylemektedir (18). El-Ferrâ'nın, İbnü'n-Nedîm'in dört cüz olduğunu kayd ettiği bu kitabı, bize ulaşan ilk Me'ânî'l-Kur'ân'ların en önemlisi yada en önemli ilk üç Me'ânî'den biridir.

Daha önce de bir münâsebetle belirttiğimiz gibi bu kitab, zamanının çok büyük bir ihtiyacını karşılamıştır. Verrâkin denilen bir tür kitabçı sınıfının türeyip servet sâhibi olmalarını sağlamıştır.

Kaynaklar birçok kitaplarının isimlerini vermektedirler. Bunlardan konumuzla ilgili olanlarından bazılarını şöyle sıralayabiliriz: "**El-Mesâdir Fi'l-Kur'ân**", "**El-Cem'u ve't-Tesniyeti Fi'l-Kur'ân**", "**El-Vakfû ve'l-İbtidâ**", "**Mecâz'ül-Kur'ân**", "**El-Lügât Fi'l-Kur'ân**" adlı eserleri, isimlerinden de anlaşılacağı gibi, birer Lügavî tefsir, bir bakıma, birer "**İ'râb'ül-Kur'ân**"-dırlar. "**Fe'âle ve ef'ale**", "**El-Maksûr ve'l-Memdûd**", "**El-Müzekker ve'l-Müennes**", "**Mâ Telhanü Fihî'l-âmme**", "**Müşkil'ül-Lügati's-Sağir**", "**Müşkil'ül-Lügati'l-Kebir**", "**Muhtasar fi'n-Nahv**", nahiv konularını ta'rifleriyle inceleyen "**Kitâb'ül-Hudûd**" gibi eserleri de isimlerinden de anlaşılacağı

(16) İbnü'l-Enbâri, Nüzhet'ül-Elıbbâ'da 200 H.de vefât ettiğini kayd etmiştir. sh: 103. İbnü'n-Nedîm ise diğer bazı kaynaklarla birlikte 207 H. tarihini vermektedir. El-Fihrist: 67.

(17) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 66 - 67. İbnü'l-Enbâri, Nüzhet'ül-Elıbbâ: 98-103. İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 6/176 - 183.

(18) Dr. Ahmed Mekki'l-Ensâri, Ebû Zekerıyyâ'l-Ferrâ: 267.

gibi, genel anlamda nahiv, sarf, iştikâk, lügat... ilimlerini ihtivâ eden detaylı eserlerdir (19). Zâten Dr. Ahmed Mekki'l-Ensârî, onun edîbliğini genel anlamda bir edîblik olarak anlamakta ve o zamanki edîbliğin, nahiv, sarf, lügat, arûz, kâfiye, ensâb, ahbâr, cedel fi'n-Nahv, usûl'ün-Nahv ve iştikâk gibi ilimleri ihtivâ eden bir edîblik idiğini ileri sürmektedir (20).

Dr. Ahmed Mekki, El-Ferrâ'nın yirmi dokuz tane kitabını tanıtmakta ve bunların yazma ve matbû olanlarını; yazmalarının yerlerini ve nüshalarını özellikleriyle tanıtmaktadır (21).

Bu kitab üç cilt olarak, Ahmed Yûsûf Necâtî ve Muhammed Ali'n-Necâr'ın tahkîki ile 1955 te Kâhire'de ilk; 1980 de ofset baskı olarak ikinci defa Beyrût'ta Âlem'ül-Kütüb tarafından bastırılıp neşr edilmiştir.

Önemine binâden daha fazla yer vermek zorunda kaldığımız El-Ferrâ'nın Me'ânî'sine de Dr. A. Mekki'l-Ensârî'nin şu değerlendirmesiyle son verelim: **"Özet olarak şöyle diyebiliriz: El-Ferrâ'nın Me'ânî'l-Kur'ân'ı, kıraatlar ve kıraatlarla ihticâc,... Resmü'l-Mesâhif ve ve bu konudaki ihtilâfların yanında, özel ve genel anlamıyla lügâvî incelemelerle; eski ve yeni anlamıyla nahiv incelemelerini cem' eden ilk tefsirdir."** (22).

10 — EBÛ UBEYDE : (209/824)

Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ Et-Temîmî: Nahiv, lügat, edebiyat, ensâb-ı arab, ahbâr-ı arab ve hadîs ilimlerinde sivrilmiştir. Amr. b. Alâ'dan nahiv, şiir ve ğarîb ilimlerini almıştır. El-Câhîz onun hakkında: **"Yeryüzünde bütün ilimleri onun kadar bilen yoktur."** demiştir (23). Yâkût: **"Lügat, ensâb'ül-Arab ve Ahbâr'ül-Arab'da insanların en âlimi idi.."** demiştir (24). Hâricî, şu'ûbî ve 'ibâzî olduğu ileri sürülmüştür. İbnü Kuteybe: **"Onun en güçlü olduğu ilimler, Ğarîb, Eyyam'ül-Arab ve Ensâb'ül-Arab idi..."** demiştir. Kimse dilinden kurtulmamış ve cenâzesine kimse gelmemiştir. Kendisine: **"Ya Ebâ ubeyde, herkesi diline doladın ve neseberine"**

(19) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 67. İbn'ül-Enbârî, Nüzhe: 99. İbnü Hallikân, Vefeyât: 6/181. Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zunûn: 2/207. Zirîklî, El-A'lâm: 9/178. El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: Terceme no: 814. Hatîb'ül-Bağdâdî, Târihu Bağdâd: 14/149 - 155. İbnü'l-Cezerî, Tabakat'ül-Kurrâ: 2/371 - 372. El-Bağdâdî, Hediyye: 2/514.

(20) Dr. Ahmed Mekki'l-Ensârî, Ebû Zekerîyyâ'l-Ferrâ ve Mezhebühü fi'n-Nahvi ve'l-Lüğa: 113 - 114: Ed-Dâvûdî, Tabakat: 2/367.

(21) Dr. Ahmed Mekki'l-Ensârî, Ebu Zekerîyyâ'l-Ferrâ: 169.

(22) Dr. Ahmed Mekki'l-Ensârî, Ebû Zekerîyyâ'l-Ferrâ: 272.

(33) Es-Süyûtî, Celâlüddiddîn Abdürrahmân, Buğyet'ül-Vü'ât Fi Tabakâti'n-Nahviyyîn ve'n-Nühât: 2/295.

(24). Yâkût'ül-Hamevî, Mu'cem'ül-Üdebâ: 7/164.

dil uzattın. Allah aşkına senin baban kimdir söylermisin?!..." diye sorulmuş. Ebû Ubeyde bu soruya: "— Babam bana kendisinin yahûdî olduğunu söyledi..." cevabını vermiştir (25).

Ebû Ubeyde, El-Fazl b. Er-Rabî'in davetiyle Bağdad'a gidip Hârûn'ür-Reşîd'e takdîm edilişini şöyle anlatır:

"Yapılan davet üzerine Bağdad'a gittim. Fazl b. Rabî'in buzûruna girdim. Yanında yer gösterdi oturdum. Huzûruna giren bir zâta beni takdîm ederek: — Bu Basralîlerin allâmesi Ebû Ubeyde'dir, dedi. O zât da memnûniyetini belirterek: "zâten ben bu zâtı merâk ediyor, iştiyâk duyuyordum." dedi ve: "Bana bir mesele soruldu, onu sana bildirmeme izin verirmisin?.." dedi. Ben de, söyle.. dedim.

و طلمها كأنه رؤس الشياطين
 "Onun tomurcukları sanki şeytanların başları, gibidir." (26) âyetinde cehennemdeki ağacın tomurcuğu, şeytanların başlarına teşbîh edilmiş... Halbuki va'd ve va'id, bilinen şeyle yapılır. Bilinmeyen şeyle yapılan bu benzetmenin hikmeti nedir? diye bana sordu. Ben de dedimki: "Alîh, Arab'a, kendilerinin konuştuıkları şekilde, kendi kelâmları ölçüsünde hitab etmiştir. İmrü'l-Kays'in şu şiirini işitmedin mi?

أيقنتني والمشرقي مفاجئ مسنونة زرق كآنياب أغوال
 beytinde şâir nasıl bilinmeyen ve korkunç tasavvur edilen bir şeyi dişlerine benzetmişse, Alîh da cehennemdeki bilinmeyen ağacın tomurcuklarını şeytanların başlarına benzetmiştir."

Verdiğim bu cevap onların çok hoşuna gitti. Bu günden itibaren, bu ve benzeri şekillerde Kur'ân'la ilgili bir eser yazmaya karar verdim. Basra'ya dönünce de "Mecâz'ül-Kur'ân" adını verdiğim bu kitabı yazdım (27).

El-Esmâ'i, Ebû Übeyde'yi bu kitabından dolayı ayıplar ve Kur'ân'ı kendi re'yi ile tefsîre kalkıştığını söylemiş. Bunu duyan Ebû Übeyde bir gün kalkıp El-Esmâ'i'nin yanına kadar gitmiş ve: "— Yâ Ebâ Seyyid, hubz nedir" diye sormuş, O'da: "— Yoğurup yediğin şeydir." cevabını vermiş. Ebû Übeyde: "Sen Kitâb'ullâh'ı kendi re'yinle tefsîr ettin. Kur'ân'da:

28) انى أرانى أحمل فوق رأس خبز
 "Ben kendimi başımın üstünde ekmek taşır gördüm.." buyurulmuştur, demiş.. El-Esmâ'i: "- Hayır ben kendi re'yimle tefsîr etmedim; bu bana zâhir olan, bence ma'lûm bir şey-

(25) Ed-Dâvûdî, Muhammed b. Ali, Tabakât'ül-Müfessiriân: 2/327.

(26) Es-Saffât sûresi, âyet: 65.

(27) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/327.

(28) Yûsûf sûresi, âyet: 36.

dir de onun için böyle söyledim.." deyince, Ebû Übeyde: "İşte bu senin beni ayıpladığın şeyin ta kendisidir. Benim yaptığım açıklamalar, yazdığım şeyler de bana zâhîr olan mânâlardır. Yoksa kendi re'yimle yaptığım tefsir değildir." diyerek El-Esma'î'nin meclisini terk etmiştir (29).

Kitabının adı: "ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN (30) veya MECÂZ'ÜL-KUR'ÂN"dir. İbnü'n-Nedîm yüzbeş kitabının ismini vermektedir (31). Zamanının tanınan bütün ilim dallarında kitap yazmıştır. İkiyüz kitabı vardır diyen İbnü Hallikân seksenbir kitabını ismen zikretmiş ve konuyu uzatmak korkusuyla diğer kitaplarının ismini vermiyorum demiştir. İbnü'n-Nedîm gibi, İbnü Hallikân'da Me'âni'l-Kur'ân, Mecâz'ül-Kur'ân ve Ğarîb'ül-Kur'ân'ını ismen vermiş fakat İ'râb'ül-Kur'ân'ını vermemiştir (32). Fu'âd Sezgin de Mecâz'ül-Kur'ân mukaddimesinde bu konuda şunları söylemektedir: "İbnü'n-Nedîm, Ebû Übeyde'ye âit Mecâz'ül-Kur'ân, Ğarîb'ül-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râb'ül-Kur'ân adlarıyla birçok kitap zikir etmiştir. Sonrakiler de bu konuda aynı şeyi yapmışlardır. Burada aklımıza şu soru gelmektedir: "Ebû Übeyde acaba gerçekten bu isimlerle verilen kitapların hepsini te'lif etmiş midir? Yoksa bunları birtek kitaba verilen değişik isimler olup, o da şu elimizdin altındaki "Mecâz'ül-Kur'ân'dan mı ibârettir?!"

"Zannediyoruz ki, Ebû Übeyde'nin çeşitli isimlerle ileri sürülen kitapları sâdece Mecâz'ül-Kur'ân'ından ibârettir." (33).

Fuâd Sezgin, her ne kadar Mecâz'ül-Kur'ân'ın bazı nüshalarındaki: Ğarîb, tefsîr ve mecâz arasında değişen isimleri vererek, bu kitapların hepsinin aynı kitaba verilen farklı isimler olduğu zehâbını uyandırıyor da, dört ayrı kitaba, biri diğeriyle pek uyuşmayan başka başka isimler taşıyan, dört ayrı isimdeki dört kitaba bir tek kitab nazarıyla bakmak pek doğru olmasa gerektir. Nitekim bu isimler, meselâ tefsîr ve mânâ gibi, biri diğeri yerini tutacak isimler değildir. Sonra İbnü'n-Nedîm, bunların birini görmemişse dahi, birini diğeri karıştırmışsa dahi, öbür ikisini de bu karışıklığın içine katmak biraz zor gibi görünmektedir.

Ebû Übeyde'nin gramerle ilgili birkaç eserinin ismini aktararak bu konuyu da kapatmak istiyorum. "Fe'ale Ef'ale", "El-Mesâdir", "El-Lügât",

(29) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/326 - 328. İbnü Hallikân Vefeyât: 5/237. İbn'ül-Enbârî; Nüzhet'ül-Elibbâ: 108 - 109.

(30) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 24.

(31) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 53 - 54.

(32) İbnü Hallikân, Vefeyât: 5/128 - 129.

(33) Fuad Sezgin, Mecâz'ül-Kur'ân Mukaddimesi: 17 - 18.

"Mâ Telhanü Fihî'l-Âmme", "El-Cem'u ve't-Tesniye" ve ilerde İ'râb literatürü içerisinde vereceğimiz "İ'râb'ül-Kur'ân" (34).

Ebû Übeyde'nin Mecâz'ül-Kur'ân'ı Muhammed Fu'âd Sezgin'in tahkik ve ta'lîki ile (1401/1981) yılında ikinci baskısını yapmıştır. Beyrut'ta Müesseset'ür-Risâle tarafından yayınlanmıştır.

11 — EL-FAZL BİN HALEF : (210/825)

Ebû Âmir, El-Fazl b. Halef (hâlid) İsmâîl'it-Temîmî'l-Cürcânî: Bu zâtın isminde de karışıklık vardır. İbnü'n-Nedîm, El-Fazl b. Halef'in-Nahvî olarak kayd etmiş (35), Es-Süyûtî ve Ed-Dâvûdî: El-Fazl b. İsmâîl't-Temîmî, Ebû Âmir'il-Cürcânî'n-Nahvî olarak vermişler (36), Yâkût'ül-Hamevî ise: El-Fazl b. Hâlid, Ebû Mu'âz'il-Heravî (210 H.) olarak vermiştir (37).

Büyük nahiv âlimi, şâir, âkil, kâmil, asrının en faziletli ve parmakla gösterilen âlimlerindendi. Hem nazmı, hem de nesri çok güzeldi.

Kitabının adı İbnü'n-Nedîm'e göre: "ME'ÂNİL'KUR'ÂN"dır (38). Ed-Dâvûdî ve Es-Süyûtî de bu isim yerine: "EL-BEYÂN Fİ İLMİ'L-KUR'ÂN" ismini vermişlerdir (39). Ayrıca Ed-Dâvûdî, onun şâirliğini gösteren: "URÛK'üz-Zehab Min Eş'âr'il-Arab"ını ve diğer bazı eserlerini kayd etmiştir (40).

12 — AHFEŞ'ÛL-EVSAT : (215/830) (41)

Sa'îd b. Mes'adet'il-Mücâşî'l-Belhî, Ebû'l-Hasen, El-Ahfeş'ül-Evsat: Basra nahiv ekolü imamlarının ileri gelenlerindedir. Sibeveyh'ten ilim alanların en âlimidir. Ayrıca Sibeveyh'in ilim aldığı kimseferden o da ilim

(34) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 34, 53, 54. İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 5/235 - 241. İbnü'l-Enbârî, Nüzhet'ül-Elibbâ: 104 - 112. El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: 3/276 - 287. Ömer Rızâ Kehhâle, Mu'cem'ül-Müellifin: 12/309. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 2/294 - 296. Hatib'ül-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd: 13/252 - 258. KâtibÇelebi, Keşfü'z-Zunûn: 1730. Es-Süyûtî, El-Müzhir: 2/402 - 403, 462. Mu'cem'ül-Matbû'ât: 322 - 323. El-Bağdâdî, İsmâil Paşa, Hediyet'ül-Ârifin: 2/466 - 467. El-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer, Tehzib't-Tehzib: 10/246 - 249.

(35) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 24.

(36) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/28. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 2/245.

(37) Yâkût'ül-Hamevî, Mu'cem'ül-Üdebâ: 6/214.

(38) İbnü'n-Nedîm: 24.

(39) Es-Süyûtî, Buğye: 2/245. Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/28.

(40) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 24.

(41) İbnü Hallikân'la İbnü'n-Nedîm vefâtını 221 H. olarak vermiş, ayrıca İbnü'n-Nedîm, 215 rivâyetide var demıştır. Vefeyât'ül-A'yân: 2/381. El-Fihrist: 52.

almıştır. Yaşca Sibeveyh'ten daha büyük, ondan önce doğmuş, ondan sonra vefât etmiştir. Sibeveyh'ten El-Kitâb'ı doğrudan doğruya okuyan ve başkalarına okutan tek kişi olarak gösterilmiştir (42).

Es-Süyûtî, saydığı on beş Ahfeş'ten "**Üç meşhûr Ahfeş'in biri ve bir mu'tezili idi. Sibeveyh'ten ilim alanların hâfızası en kuvvetli olanı Ahfeş'ti. Arab kelâmını en iyi bilen ve cedel ilminde ve cedelde en usta âlimdi.**" (43) Es-Sa'leb, "**Onun insanların en âlimi olduğunu**" söylemiştir (44), El-Ahfeş de: "**El-Kitâb'ına bana sormadan hiçbir şey koymadı..**" demiştir (45).

Kitabının adı: "**ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN**"dır. İbnü'n-Nedîm bu kitabın adını: **TEFSİRÜ ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN** olarak vermiştir (46). İbnü Hallikân da aynı ismi vererek İbnü'n-Nedîm'e katılmıştır (47). Kâtib Çelebi, Es-Süyûtî ve diğerleri Me'ânî'l-Kur'ân isminde birleşmektedirler (48). İbnü'n-Nedîm on-dört kitabını ismen vermektedir (49). Dr. Fâiz Fâris Ahfeş'in Me'ânî'sine yaptığı tahkîkin mukaddimesinde onsekiz kitabının ismini vermiştir.

Ahfeş'ül-Evsat'ın bu kitabı, (1400/1979) da ilk, (1401/1981) de ikinci ve (1401/1981) de üçüncü baskısı Dr. Fâiz Fâris'in tahkikiyle basılmıştır. Dâr'ul-Kütüb'is-Sikâfiyye-El-Küveyt neşr etmiştir (50).

Onun gramerle ilgili eserlerinin isimlerini verirsek nahiv ve i'rabdaki ilminin derecesini belirlemiş oluruz: "**El-Evsat Fi'n-Nahv**", "**El-Mekâyis Fi'n-Nahv**", "**El-İştikâk**", "**El-Evsât**", "**Vakf'üt-Tâm**", "**Et-Tasrif**"; bir de özellikle, tefsîr, me'ânî ve nahiv ilmini ihtivâ eden: "**El-Vâhid v'el-Cem' Fi'l-Kur'ân**"'ını kayd ederek Ahfeş'ül-Evsat'ın günümüze ulaşan Me'ânîlerin ilki olduğunu belirleyen El-Kiftî'nin şu naklini aktaralım:

El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât'ında şöyle demektedir: "**El-Ahfeş, Me'ânîsinin te'lifi ile ilgili olarak diyor ki: — El-Kisâi benden Me'ânî'l-Kur'ân'ı te'lif etmemi istedi, bende te'lif ettim. Sonra benim bu kitabımı esâs ittihâz ederek, kendisi "El-Me'ânî" konusunda bir kitap yazdı. El-Ferrâ da mezkûr iki kitaba dayalı olarak, kendi "Me'ânî"sini yazdı..**" (51).

(42) İbnü'l-Enbârî, Nüzhe: 133 - 134. Es-Süyûtî, Buğye: 1/590. El-Fihrist: 52.

(43) Es-Süyûtî, Buğye: 1/590. El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: 2/36 - 40.

(44) İbnü'l-Enbârî, Nüzhet'ül-Elibbâ: 134.

(45) İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 2/381.

(46) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 52. İbnü Hallikân, Vefeyât: 2/381.

(47) Ed-Dâvûdî, Tabekât: 1/186. İbnü Hallikân, Vefeyât: 2/181. Keşf: 1730.

(48) Es-Süyûtî, Buğye: 1/590. Dr. Fâiz Fâris, Me'ânî Mukaddimesi: 48.

(49) Dr. Fâiz Fâris, Me'ânî'l-Kur'ân Mukaddimesi: 38 - 48.

(50) Târih'ut-Türâs'il-Arabî: 1/109. Brock. 1/109.

(51) El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: 2/37. Es-Süyûtî, Buğye: 1/590. Ya'kût'ül-Hamevî, Mu'cem'ül-Üdebâ: 11/26.

Biz bu çalışmamızda kronolojik sırayı gözettiğimiz için, El-Ferrâ ve Me'ânî'si ile, Ebû Übeyde ve Me'ânî'sini öne almak zorunda kalmışsak da; yukardaki nakil, Ahfeş'in Me'ânî'sinin, El-Kisâî ve El-Ferrâ'nın Me'ânî'lerinin aslı olduğunu ve onlardan önce yazıldığını açıkca ortaya koymaktadır.

Ayrıca Ebû Hâtim'is-Sicistânî: "Ahfeş, Ebû Übeyde'nin Me'ânî'sini ele aldı, ondan bazı şeyleri çıkardı, bazı şeyleri ilâve etti, bazı şeyleri de değiştirdi. Bu durum karşısında kendisine: "— Senin bu kitaptan yaptığın bu garip şey nedir? Arapçayı daha iyi bilen kimdir? Sen mi, Ebû Übeyde mi?!" diye sordum. Bunun üzerine bana: "— Kitab, onu düzeltib ıslâh edenindir, yoksa bozup dağıtanın değil.." karşılığını verdi. (52).

Bu ifâde ve devamından anlaşıldığına göre Ahfeş, Es-Sicistânî'nin bu muâhazesinden sonra, Ebû Übeyde'nin Me'ânî'sini bir kenara atıp kendi Me'ânî'sini müstekillen yazmıştır. Buna rağmen yine de faydalanmışsa ve münâkaşalı olmakla beraber, Ebû Übeyde'nin Me'ânî'si bugünkü Mecâz'ül-Kur'ân adıyla neşr edilen kitab ise bu iki kitabın ikisi de elimizdedir, küçük bir karşılaştırma ile Ahfeş'in Ebû Übeyde'den ne oranda yararlandığı ortaya çıkacaktır. Yok eğer Ebû Übeyde'nin Mecâzı ayrı, Me'ânî'si ayrı bir kitapsa, o zaman, Me'ânî'si kayıp olduğu için bu karşılaştırmayı yapma imkanı ortadan kalkmış olacaktır. Şunu râhatlıkla söyleyebiliriz ki, Ahfeş'in Me'ânî'si ile Ebû Übeyde'nin Mecâz'ını karşılaştırdığımız zaman, bu iki kitabın birbiriyle hiçbir ilgisi olmadığını görürüz. Buda açıkca ya Ahfeş'in, Ebû Übeyde'nin Mecâzından hiç istifâde etmediğini, ya da, Ebû Übeyde'nin Mecâzı'nın başka, Me'ânî'sinin başka kitaplar olduğunu ifâde eder.

13 — EBÜ'L-MİNHÂL : (.../...) (53)

"Ebû'l-Minhâl, Uyeyne b. Abdîrrahmân'il-Mühellebî: Nahiv ve lügat âlimidir. Halîl b. Ahmed'in talebesidir. Emir, Ebû'l-Abbâs Abdullâh b. Tâhir'in müeddibidir. Bu Emir Nisâbûr'a isâhip oldu ve ölünceye kadar müeddibi Ebû'l-Minhâl ile birlikte orada kaldı ve neticede orada vefât etti." diyen Es-Süyûtî, içlerinde Me'ânî'l-Kur'ân'ının yer almadığı bazı kitaplarını vermiştir. Verdiği kitapları da: "Kitâbü'n-Nevâdir"i ile "Kitâbü's-Şi'r"inden ibârettir (54).

İbnü'n-Nedîm de onun hakkında şunları kayd etmiştir: "İsmi Abdullâh b. Sa'îd'dir. Arab değildir. Ulemâ ile buluşmuş, bâdiyeye katılmış, Fusahâdan ve A'râb'dan ilim almıştır. "Kitâbü'n-Nevâdir" ve "Kitâbü Rahli'l-

(52) El-Kıftî, İnbâh'ür-Ruvât: 2/37 - 38.

(53) Vefât tarihine kaynaklarda işâret edilmemiştir.

(54) Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 2/239.

Beyt., gibi kitapları vardır..” demektedir ve Me'ânîsinden burada söz etmektedir (55). Kitabının bir başka yerinde ise, Ebû Minhâl, diye künyelenen Uyeyne b. Minhâl, Ahbâr ve ensâb râvîsidir. **“Kitâb'ül-Ebyât'is-Sâira”, “Kitâb'ül-Mübâyenât”, “Kitâbü Emsâl'is-Sâira” ve “Kitâb'üs-Serâb”ı vardır...** demektedir (56).

Halife Me'mûn'un Abdullâh b. Tâhiri Horasan'a 214 H.de tayin ettiği ve 230 H. senesi vefât ettiği bilinmektedir (57). Uyeyne b. Minhâl'in Horasan'a varışı şüphesiz ki Emîr Tâhir'den sonra olmuştur. Emîr de 214 H. de tayin edildiğine göre, Uyeyne'nin 214 de hayatta olması lâzım gelir.

Kitabının adını sâdece İbnü'n-Nedîm vermektedir. **ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN'** dır (58). Diğer kaynaklarda zikr edilmemiştir.

14 — İBNÜ SELLÂM : (224/832)

Ebû Ubeyd, El-Kâsım b. Sellâm'it-Türki: Dindâr, müttekî, cömert, nahiv, tefsir, hadis, edebiyat ve fıkıh âlimlerinin ileri gelenlerindedir. Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Zeyd, Kisâi, Ferrâ vb. ulemâdan ilim almıştır. Kitaplarını yazarken hocası Ma'mer b. Müsennâ'nın kitaplarından faydalandığı söylenmektedir. İnsanlar onun eserlerinden yararlanarak yirmi kadar kitap te'lîf etmişlerdir (59). Aynı zamanda şâir, edîb, hatîb, lügat ve kıraat âlimidir.

Kitabının adı: **“ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN”**dır (60). İbnü'n-Nedîm yirmi kitabını ismen vermektedir. Bunlardan Ulûm'ül-Kur'ân'la ilgili olanları: **“Ğarîb'ül-Kur'ân”, “El-Kırâât”, “Adedü Ây'il-Kur'ân”, “En-Nâsîh ve'l-Mensûh”, “Fezâil'ül-Kur'ân”** vb. eserlerdir. Nahiv ve i'râbla ilgili olanları: **“El-Mak-sûr ve'l-Memduh”, “El-Müzekker ve'l-Müennes”** vb. eserlerdir (61).

Ed-Dâvûdî: **“- Luğat ulemâsından Me'ânî'l-Kur'ân konusunda ilk te'lîf yapan Ebû Übeyde Ma'mer b. Müsennâ'dır. Sonra Kutrub b. Müste-**

(55) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 48.

(56) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 108.

(57) Ez-Zehabi, El-Iber: 1/406.

(58) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 34.

(59) Zirikli, El-A'lâm: 6/10. El-Kıftî, İnbâh'ür-Ruvât: 3/12 - 23. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vû'ât: 2/253 - 254. Hatîbü'l-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd: 12/403 - 416. İbnü'l-Cezeri, Tabakâtü'l-Kurrâ: 2/16 - 18. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 71 - 72. Kâtîb Çelebi, Keşfü'z-Zunûn: 1730. Es-Süyûtî, El-Müzhîr: 2/411, 419, 464. Yâkut'ül-Hamevî, Mu'cem'ül-Üdebâ: 16/253 - 261. Kehhâle, Mu'cem'ül-Müellifin: 8/101. Bilmen, Ömer Nasûhî, Tefsir Târîhi: 1/327.

(60) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 71. Es-Süyûtî, Buğye: 2/259. Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/35 - 36.

(61) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 71. Ed-Dâvûdî, Tabakât: 2/32 - 38.

nir'dir. Sonra El-Ahfeş'tir. Kûfi ulemâsından da önce El-Kisâi, sonra El-Ferrâ'dır. Sonra da Ebû Ubeyd bunların kitaplarındakileri toplamıştır.." (62) diyerek ilk Me'ânîlerin sâdece te'lif sıralarını değil aynı zamanda hangisinin hangisinden faydalandığını ve faydalanabileceğini belirlemiştir.

15 — EL-YEZİDÎ : (225/840)

Ebû İshâk, İbrâhîm b. Yahyâ b. El-Mübârek'il-Yezidî'l-Adevî: Nahivci, edib ve şâirdir. Halîfe Me'mûn'un nedimlerindenidir.

Kitabının adı: "MESÂDİR'UL-KUR'ÂN"dir. Bir de "ME'TTEFEKA LAFZUHU VE'HTELEFE MA'NÂHU" adlı eseri vardır. Dr. Ali Şevvâh bu iki eseriyle El-Yezidî'yi Me'ânî'l-Kur'ân yazarları arasında göstermektedir (63). Yezidî'nin bu kitabını kırk seneden fazla zamanda te'lif ettiği kaynaklarda zikr edilmiştir (64). İbn'ül-Enbârî de Yezidî'nin, ME'TTEFEKA LAFZUHÜ'sunu yedyüz varak olduğunu, kitabın te'lifine onyedî yaşında başladığını, altmış yaşına geldiği halde hâlâ yazmaya devam ettiğini ve tamamlayamadığını kayd etmektedir (65). Ed-Dâvûdî de El-Enbârî'nin bu sözlerine: "- Bu kitapta Yezidîler iftihâr ederler. Onun bir de MESÂDİR'

UL-KUR'ÂN'ı vardır. Bu kitabının te'lifinde الم sûresine (66), İbnü'n-Nedîm de "El-Hadîd" sûresine varmıştır." (67) demektedir. Zirikli ve diğer bazı kaynaklar "tamamlamamıştır" demekle yetinmektedirler (68).

16 — HAFS'UL-KÂRÎ : (246/860)

Ebû Amr, Hafs b. Ömer b. Abdilazîz b. Suhbân b. Adîy b. Suhbân'il-Ezdi'd-Dûrî: Nahiv âlimi, kıraat imamı.. Kıraatları ilk cem' eden kişi.. Mevsûk ve müttekî bir zattır (69).

Kitabının adı: "ME'TTEFEKA ELFÂZUHU VE ME'ÂNİHİ MİN'EL-KUR'ÂN"dir. Dr. Ali Şevvâh, Hafs'ul-Kârî'yi bu kitabıyla Me'ânî'l-Kur'ân

(62) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/36.

(63) Dr. Ali Şevvâh İshâk, Mu'cemü Musannefât'il-Kur'ân'il-Kerim: 215.

(64) Ed-Dâvûdî, Tabakât: 1/24. İbn'ül-Enbârî, Nüzhe: 165.

(65) İbnü'l-Enbârî, Nüzhet'ül-Elİbbâ: 165.

(66) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 1/25.

(67) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 51.

(68) Zirikli, El-A'lâm: 1/74. El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: 1/189 - 191. El-Bağdâdî, İsmâil Paşa, İzâh'ul-Meknûn: 2/675. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 1/434 - 435. Hatîb'ül-Bağdâdî, Târihu Bağdâd: 6/209 - 210. İbnü'l-Cezerî, Tabakât'ül-Kurrâ: 1/29. Es-Süyûtî, El-Müzhir: 2/402 - 419. İbnü'n-Nedîm: El-Fihrist: 50 - 51. Yâkût'ül-Hamevî, Mu'cem'ül-Üdebâ: 2/97 - 104. Kehhâle, Ömer Rızâ, Mu'cem'ül-Müellifin: 1/126.

(69) İbnü'l-Cezerî, Tabakât'ül-Kurrâ: 1/255. Zirikli, El-A'lâm: 2/291. İbnü'l-Cezerî, En-Neşr Fî'l-Kıraat'il-Aşr: 1/114.

yazarları cümlesi içerisinde göstermektedir (70). Kitaba ulaşmamız mümkün olmadığı için isminde yer alan **"Me'âni"** lafzının onu bir **Ġarîb'ül-Kur'ân** olmaktan çıkarıp Me'âni'l-Kur'ân cümlesi içerisine katabilecek nitelikte olduğunu söyleyemiyoruz.

Onun **"Eczâü'l-Kur'ân"**, **"Fezâil'ül-Kur'ân"** ve **"Ahkâm'ül-Kur'ân"** gibi tefsirle ilgili bazı kitapları daha vardır.

18 — İBNÜ KUTEYBE : (276/889)

Ebû Muhammed, Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe Ed-Dineverî: Arapça, nahiv, lügat, ahbâr, eyyâm, şiir, hadîs ve fıkıh âlimidir. Zamanının bütün ilimlerinde mütebahhirdir. Ebû Hâtim'is-Siccistânî, İbnü Destereveyh vb. âlimlerden ilim almıştır. Kerrâmiyeden olduğu, yalancı (kezzâb) olduğu ve müşebbiheden olduğu söylenmiştir. Ed-Dâreketnî, Müşebbiheye reddiye yazdığını delil göstererek teşbihten berî olduğunu söylemektedir. İbnü Hazm de onun dininde ve ilminde sika olduğunu söylemiştir (71).

Kitabının adı: **"ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN"**dır. İbnü'n-Nedîm altmışbir kitabını ismen kayd etmiş fakat bunlar arasında Me'âni'l-Kur'ân'ına yer vermemiştir (72). Ed-Dâvûdî, Es-Süyûtî ve diğerleri ise Me'âni'sini ismen zikr etmişlerdir (73). Bu arada konumuzla alakalı diğer bazı eserlerini de kayd etmemiz yerinde olur: **"İrâb'ül-Kur'ân"**, **"Müşkil'ül-Kur'ân"**, **"Ġarîb'ül-Kur'ân"** **"El-Müştebehu Min'el-Hadîsi Ve'l-Kur'ân"**, **"El-Kirâât"**... Nahivle ilgili kitapları da vardır. Bunlardan **"Câmi'u'n-Nahv"**, **"En-Nahv"** ve **"En-Nahv'üs-Sağîr"**ini zikredebiliriz (74).

19 — İSMÂİL'ÜL-KÂZÎ'L-EZDÎ : (282/895)

İsmâil b. İshâk b. İsmâil b. Hammâd b. Zeyd b. Dirhem, Ebû İshâk'ül-Ezdî: Arapça'da imâm, fıkıhta kâzî, nahiv ve lügat ilminde zirvedir. Hakkında İbnü Ferhûn şunları söylemektedir: **"Kur'ân'ı, Ulûm'ül-Kur'ân'ı, hadîsi, ulemânın âsârını, fıkıhı, kelâmı ve lisân ilmini cem' etmiştir. Kendisi El-Müberred'in dengi âlimlerdendi. Hakkında El-Müberred: - Eğer onun**

(70) Dr. Ali Şevvâh İshâk, Mu'cemu Musannefâtul-Kur'ân: 215.

(71) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 1/245 - 246. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 2/63 - 64. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 77 - 78. İbnü'l-Enbârî, Nüzhet'ül-Elibbâ: 209 - 211. Zirikli, El-A'lâm: 4/280. El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: 2/143 - 147. Hatîb'ül-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd: 10/170 - 171. El-Bâğdâdî, Hediyyet'ül-Ârifin: 1/441.

(72) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 77 - 78.

(73) Ed-Dâvûdî, Tabakât: 245. Es-Süyûtî, Buğye: 2/63.

(74) Es-Süyûtî, Buğye: 2/63. İbnü'n-Nedîm: 77 - 78. Ed-Dâvûdî, Tabakat: 245. Dr. Müfid Kumeyha. Na'im Zerrûr Eş-Şî'r Veş-Şuaâ: 15.

fıkıh riyâseti olmasaydı bizim elimizden nahiv ve edebiyat riyâsetini de alırdı..." demiştir (75).

Kitabının adı: "ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN"dır. İbnü'n-Nedîm yedi kitabının ismini vermiş, bunlar arasında Me'âni'sinden bahis yoktur (76). Es-Süyûtî kitabının ismini "Me'âni'l-Kur'ân" olarak vermiş (77); Ed-Dâvûdî de "Me'âni'l-Kur'ân ve 'îrâbihi" şeklinde vermiş ve yirmibeş cüzdür ifâdesini ilâve etmiştir (78). Kâtib Çelebi de El-Kâzî'nin, Zeccâc'ın Me'âni'sindeki beyitleri şerh ettiğini, Me'âni'l-Kur'ân'lar arasında zikir ediyor (79).

Hatib'ül-Bağdâdî'nin: "Kur'ân konusunda yazdığı kitaplar kendisinden önce yazılanların çoğundan üstündür. Me'âni'l-Kur'ân'ı, Ahkâm'ül-Kur'ân'ı ve Kıraat kitabı kendisinden öncekilerin çoğunu geçtiğine delildir" (80), sözü ile Ed-Dâvûdî'nin "Yukardaki: Me'âni'l-Kur'ân adlı kitabına gelince, onu önce Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm yazmaya başladı, Hacc veya Enbiyâ sûresine vardı, sonra bıraktı ve tamamlamadı; Ahmed b. Hambel'in İsmâil'ül-Kâzî'ye yazdığı: "Me'âni'l-Kur'ân konusunda El-Ferrâ ve Ebû Ubeyd'in yapmış olduğu te'lifi sen yapmaya kalkmışsın, bunu yapma." meâlindeki mektubu üzerine, bazı ilâveler yaparak Ebû Ubeyd'in bıraktığı yerde bırakmıştır." (81) sözü pek birbiriyle uyuşmamaktadır. Nitekim Hatib, İsmâil'ül-Kâzî'nin önceki me'ânîcileri geride bıraktığını söylemekte; Et-Dâvûdî ise, İsmâil'in sâdece Ebû Ubeyd'in me'ânîsine bazı ilâveler yaptığını ve eksik bıraktığını; yoksa kendisinin müstakil ve mükemmel bir Me'âni'l-Kur'ân'ının söz konusu olmadığını söylemektedir. Bu karanlık noktaya da herhalde kitabın aslının ele geçmesi ışık tutabilecektir.

20 — EL-MÜBERRED : (285/898) (82)

Ebu'l-Abbâs, Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber'is-Sümâlî: Nahivci ve dilcilerin şeyhi.. Ebû Amr'ül-Cürmî'l-Mâzinî ve Ebû Hâtim'is-Sicistânî'den ilim almıştır. Ebû Bekr b. Mücâhid, hakkında: "Me'âni'l-Kur'ân konu-

(75) İbnü Ferhûn, Ed-Dibâc'ül-Müzehheb: 93.

(76) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 200.

(77) Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 1/443.

(78) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 1/106.

(79) Kâtib Çelebi, Keşf'üz-Zunûn: 1730.

(80) Hatib'ül-Bağdâdî, Târihu Bağdâd: 6/285 - 286.

(81) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 1/106 - 107. İbn'ül-Cezerî, Tabakât'ül-Kurrâ: 1/162.

(82) El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: 3/241 - 253. Zirikli, El-A'lâm: 8/15. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 1/269 - 271. Hatib'ül-Bağdâdî, Târihu Bağdâd: 3/380-387. İbnü'l-Cezerî, Tabakât'ül-Kurrâ: 2/260. Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/268 - 271. El-Bağdâdî, İsmâil Paşa, Hediyyet'ül-Ârifin: 2/20 - 21. Şöhretî aslında Müberreddir. Hakkı tesbît eden demektir. Kûfeliler kasıtlı olarak tahrif etmiş ve Müberred demişlerdir. Nüzhe..

sunda, hakkında önce hiç bir şey söylenmemiş şeyler husûsunda El-Müberred'den daha güzel cevap veren hiç kimseyi görmedim..." (83) demiştir.

Kitabının adı: "ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN"dir. İbnü'n-Nedim elliyi geçkin kitabını vermiş, içlerinde Me'âni'l-Kur'ân'ını da kayd etmiştir. Ayrıca El-Müberred'in bu kitabı için "El-Kitâb'üt-Tâm" diye tanınır, kaydını düşmüştür (84). Ed-Dâvûdî de İbnü'n-Nedim'le birlikte hem Me'âni'l-Kur'ân'ını hem de "El-Hurûf Fi Me'âni'l-Kur'ân ilâ sûrati Tâhâ"sını kayd etmiştir (85). Böylece Me'âni'l-Kur'ân konulu kitabı iki; hattâ "ME'TTEFEKA LAFZUHU VE'HTELEFE MA'NÂHU FİL-KUR'ÂN"ını da katacak olursak üçe bâliğ olmaktadır (86).

Konuyla ilgili diğer bazı kitaplarını verecek olursak, ilerde İ'râb'ül-Kur'ân literatürü içerisinde müstakil olarak ele alacağımız "İ'râb'ül-Kur'ân"ı ile bunlara başlamamız gerekir. Buna "İhticâc'ül-Kırâe"sını ilâve ettikten sonra sarf ve nahivle ilgili sayılamayacak kadar çok ve hâlâ en kıymetli mürâcaat kitabı olan kitaplarından birkaçını vererek El-Müberred'i de bağlayalım. "El-Muktedab", "El-İştikâk", "El-Medhal ilâ Kitabi's Sibeveyh", "El-Maksûr ve'l-Memûd", "El-Müzekker ve'l-Müennes", "Ma'nâ Kitâbi Sibeveyh", "Ma'nâ Kitâbi'l-Ahfeş.." vb. (87).

21 — ES-SA'LEB : (291/904)

Ebü'l-Abbâs, Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Seyyâr'îş-Şeybânî: Zamânın, Kûfe ulemâsı nahiv ve lûgat imâmıdır. Nahve diğer ilimlerden daha çok düşkündü. Şiir râvisi, muhaddis, hâfıza gücüyle meşhûr, sika ve hucet bir âlimdir (88). Lehce sıhhati, ğarîb bilgisi, eski şiir rivâyeti ile meşhûrdur. Genç olduğu halde âlimlerin en önde saydıkları büyük bir me'ânî ve lûgat âlimidir. El-Ferrâ'nın bütün kitaplarını ezberlemiştir (89).

(83) İbnü'l-Enbârî, Nüzhet'ül-Elibbâ: 217 - 218.

(84) İbnü'n-Nedim, El-Fihrist: 59.

(85) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/269 ve İbnü'n-Nedim, El-Fihrist: 59.

(86) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/269. Bu kitap: "Ma'ttefeka lafzuha ve'htelefe ma'nâhu fil-Kur'ân'il-Mecid" ismi ile 1350 H.de Matba'at'üs-Selâfiyye tarafından Kâhire'de tab' edilmiştir.

(87) İbnü'n-Nedim, El-Fihrist: 59. Ed-Dâvûdî, Tabakât: 2/269 ve diğer...

(88) İbnü'l-Enbârî, Nüzhet'ül-Elibbâ: 228 - 233. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 1/396. Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 1/94 - 98.

(89) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 95. İbnü'n-Nedim, El-Fihrist: 74. El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: 1/138 - 151. İbnü'l-Cezerî, Tabakât'ül-Kurrâ: 1/138-139. Es-Süyûtî, El-Müzhir: 2/462. Hatib'ül-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd: 5/204. Yâkûb'ül-Hamevî, Mu'cem'ül-Üdebâ: 2/102 - 1146, Kehhâle, Mu'cem'ül-Müellifin: 2/203.

Kitabının adı: "ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"dır. Bundan başka ulûm'ül-Kur'ân ile ilgili: "Ġarib'ül-Kur'ân", "El-Vakfû ve'l-İbtidâ" ve "El-Kıraat"ı vardır. Nahivle ilgilide: "Haddü'n-Nahv", "Et-Tasğîr", "El-Mesûn Fi'n-Nahv", "İhtilâf'ül-Nahviyyin", "Mâ Telhanühü'l-Âmme"si ve "İ'râb'ül-Kur'ân"ı vardır (90).

22 — İBNÜ KEYSÂN : (299/912)

Ebû'l-Hasen, Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim: Büyük nahiv âlimi ve şair.. Basrî ve Kûfî nahiv mezheplerini ezberlemiştir. Basrî mezhebine daha mâildir. El-Müberred ve Sa'leb'in talebesidir. İbnü Mücâhid, onun hakkında: "İbnü Keysân, nahivde hocası El-Müberred ve Sa'leb'den daha üstündü.." demiştir. Ebû Hayyân'it-Tevhîdî onun hakkında: "Onun meclisinden daha faydalı, ilim ve servet sâhiplerini daha çok toplayıcısını hiç görmedim.." demiştir (91).

Kitabının adı: "ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"dır (92). Bunun yanında konumuzla ilgili diğer eserleri şunlardır: "El-Mühezzeb Fi'n-Nahv", "İlel'ün-Nahv", "Ma'htelefe Fihî'l-Basriyyûn ve'l-Kûfiyyûn", "Mesâbih'ul-Küttâb" ve "Şerhu' veyâ Seb'u'l-Tivâl.." (93)

23 — SELEME BİN ÂSİM : (310/922)

Ebu't-Tayyib, Muhammed b. El-Mufazzal b. Seleme b. Âsım'iz-Zabbî: Nahiv ve arab dilinde mâhir bir âlimdir. Fukahânın büyüklerindedir. Kûfe ulemâsındandır. El-Ferrâ'dan ilim almış, rivâyet ve nakiller yapmıştır. Kendisinden de Es-Sa'leb'in ilim aldığı sika ve sağlam bir âlimdir. Çok zekidir. Çok sayıda eser vermiştir (94).

Kitabının adı: "ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN" ve "ZİYÂ'ÜL-KULÛB FÎ ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"dır. İbnü'n-Nedîm kitabın ismini: "Ziyâ'ül-Kulûb Fî Me'âni'l-Kur'ân ve Ġaribihi ve Müşkilihî" şeklinde vermiş; aynı yer ve sayfada, aynı ya-

(90) Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zunnun: 1730. Ed-Dâvûdî, Tabakât: 97.

(91) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/54. İbnü'l-Enbârî, Nezhât'ül-Elibbâ: 235. Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zunûn: 1730. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 34. Mu'cem'ül-Matbû'ât: 1/229. Zirikli, El-A'lâm: 6/197.

(92) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/54. Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zunûn: 1730. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 34.

(93) El-Kıftî, İnbâh'ür-Ruvât: 57. Es-Süyûtî, Buğye: 1/1819. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 81. El-Hatîb, Târihu Bağdâd: 1/335.

(94) İbnü'l-Enbârî, Nüzhet'ül-Elibbâ: 146. El-Kıftî, İnbâh'ür-Ruvât: 2/56 - 57. Es-Süyûtî, Buğye'ül-Vü'ât: 1/596. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 67 ve 34. İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 4/205 - 206. Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zunûn: 1205, 1730. Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 195. Kehhâle, Ömer Rızâ, Mu'cem'ül-Müellifin: 4/240. Zirikli, El-A'lâm: 3/172. İbnü'l-Cezerî, Tabakât'ül-Kurrâ: 1/211.

zarın, aynı konuda ikinci bir kitabını daha kayd etmiş, o da: **"Me'âni'l-Kur'an"**dır (95). Ed-Dâvûdî de **"Me'âni'l-Kur'an"**ını veriyor, fakat, **"Ziyâ'ül-Kulûb Fî Me'âni'l-Kur'an"**ını vermiyor (96). İbnü Hallikân **"Me'âni'l-Kur'an"**ını (97), Ed-Dâvûdî de **"Ziyâ'ül-Kulûb Fî Me'âni'l-Kur'an"**ını vermiyor, biri öbürünün vermediğini vererek çapraz bir durum arz ediyorlar. Ayrıca Ed-Dâvûdî Seleme b. Âsım'ın **"Me'âni'l-Kur'an"**ı hakkında İbnü'l-Enbârî'nin şu sözünü naklediyor: **"İbnü'l-Enbârî demiştir ki, Seleme'nin Me'âni'l-Kur'an konulu kitabı kitapların en güzeldir. Çünkü Seleme imâm ve âlim bir zattı. Kitabında yazdığı şeyler üzerinde Ferrâ'ya danışır ve tereddüdlerini giderirdi.."** (98).

Dille ilgili **"El-Bâri' fi'l-Lüga"**sı; sarfla ilgili **"El-İştikak"**ı; nahivle ilgili **"El-Medhal ilâ ilmi'n-Nahv"**, **"El-Hulûl Fi'n-Nahv"** ve **"El-Maksûr ve'l-Memdu'd"**u vardır (99).

24 — EZ-ZECCÂC : (311/923) (100)

Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. Es-Seriyy b. Sehl'iz-Zeccâc: Meşhûr nahiv sarf, i'râb edebiyât ve arûz âlimi.. Müberred'in ilk ve en müdâvim talebelerindedir. Ayrıca Sa'leb'den de ders almıştır. Dindar, müttekî ve mevsûk bir zattır. Ebû Ali'l-Fârisî de kendisinden ders almıştır (101).

Kitabının adı : **"ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN"**dır. Hemen hemen bütün kaynaklar kitabının adını **"Me'âni'l-Kur'an"** olarak almışlar, fakat ilerde i'râb literatürü kısmında üzerinde daha geniş duracağımız gibi, bazıları **"Me'âni'l-Kur'an ve İ'râbihi"**, bazıları sadece **"İ'râb'ül-Kur'an"** şeklinde vermiş, yada yazma nüshalarına kayd etmişlerdir. Bu durum önce de belirttiğimiz gibi Me'âni ve İ'râb kitaplarının tedâhul hâlinde olduğunu da belirlemektedir (102).

(95) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 34.

(96) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 1/195.

(97) İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 4/206.

(98) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 1/195.

(99) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 67. Kâtib Çelebi, Keşf'üz-Zunûn: 1205. Yâkût'ül-Hamevî, Mu'cem'ül-Üdebâ: 11/242 - 243. El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: 57.

(100) El-Fihrist'te 310 H.de vefat ettiği, Vefeyât'ta da ihtilafı olarak, 310, 311 ve 316 tarihlerinde vefat ettiği kayd edilmiştir. Zirikî, El-A'lâm: 1/33. Târihu Bağdâd: 6/89 - 95.

(101) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 60 - 61. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 1/411. El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: 1/159 - 166. İbnü'l-Enbârî, Nüzhet'ül-Elîbbâ: 244 - 246. İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 1/49 - 50. Fuâd Sezgin, Târih'ut-Türâs'il-Arabî: 1/222.

(102) Dîpnot 101'deki kaynaklar ve Brock. 1/109.

Sarfla ilgili kitaplarından "Fe'altü ve Ef'altü" ve "El-İştikâk"ını; nahivle ilgili kitaplarından "Muhtasar'un-Nahv", "Mâ Yensarifü ve Mâ Lâ Yensarifü" ve "Şerhu Ebyâti Sibeveyh"ini kayd edebiliriz (103).

Me'âni'l-Kur'ân'ların en meşhurlarından sayılan, hattâ yazarı "Me'âni'l-Kur'ân sâhibi" diye şöhret bulan (104) bu kitabın bazen "İ'râb'ül-Kur'ân" adıyla, bazen "Me'âni" adıyla karışık halde birçok yazmaları İstanbul kütüphanelerinde mahtût şekilde bulunmaktadır. Mezkûr yazmalarıyla karşılaştırılıp karşılaştırılmadığını tesbit imkânı bulamadığımız bu kitab, Mısır'da, 1974 senesi, Abdülcélil Abduh Şelebî'nin tahkiki ile, İhyâü't-Türâs'il-İslâmî tarafından basılmış; "El-Hey'et'ül-âmmе li Şüûn'il-Metâbi'l-Emiriyye" tarafından neşr edilmiştir (105).

25 — İBNÜ'L-HAYYÂT : (320/932)

Ebû Bekr, Muhammed b. Ahmed b. Mensûr: Nahiv âlimi, müfessir, arap diline hakkıyla vâkıf, güzel ahlâk sahibi, hoş sohbet bir zâttı. Ez-Zeccâc ve El-Fârisî kendisinden ilim almıştır (106).

Kitabının adı: "ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN"dır. Bundan başka nahivle ilgili "En-Nahvü'l-Kebîr", "El-Mukni' Fi'n-Nahv", "El-Mûcez Fi'n-Nahv"i vardır (107).

26 — EL-CA'D : (322/935) (108)

Ebû Bekr, Muhammed b. Osmân b. Müsebbah'îş-Şeybânî: Nahiv, lügat ve edebiyâta önde gelen değerli âlimlerdendir. İbnü'n-Nedîm: - Basra ve Kûfe nahiv ekollerini birbirine karıştırdığını söylemektedir (109).

Kitabının adı: "ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN"dır. Bundan başka Ulûm'ül-Kur'ân ve tefsirle ilgili "Ġarib'ül-Kur'ân", "En-Nâsih ve'l-Mensûh"u ve "El-Ki-

(103) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 61. Ed-Dâvûdî, Et-Tabakât: 1/10 vb.

(104) El-Kıftî, İnbâh'ür-Ruvât: 1/159.

(105) Dr. Ali Şevvâh, 1973 de bu kitabın sâdece iki cüz'ünün Abdülcélil Şelebî'nin tahkiki ile basıldığını kayd etmektedir. Mu'cemü Musannefât'il-Kur'ân'il-Kerim: 217.

(106) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/84. El-Kıftî, İnbâh'ür-Ruvât: 3/54. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 1/48. Zirîkli, El-A'lâm: 5/308. Tefsir Tarihi, Ömer Nasûhî: 1/371. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 81.

(107) Es-Süyûtî, Buğye: 1/48. El-Kıftî, El-İnbâh: 3/54. Kâtib Çelebi, Keşf'üz-Zunûn: 1730. Ed-Dâvûdî, Tabakât: 2/84.

(108) Vefât târihi kesin değildir. 320 H.de sağ olduğu bilinmektedir. Zirîkli, El-A'lâm: 7/142.

(109) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 82. El-Kıftî, İnbâh'ür-Ruvât: 3/184. Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/193. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ân: 1/171. Hatîbü'l-Bağdâdî, Târihu Bağdâd: 3/47.

raat"; Sarf, nahiv ve şiirle ilgili, "El-Elfât", "El-Hicâ", "El-Muhtasar fi'n-Nahv", "El-Maksûr ve'l-Memdu'd", "El-Müzekker ve'l-Müennes" ve "El-Arûz"u vardır (110).

27 — EL-HAZZÂZ : (325/937) (111)

Ebu'l-Huseyn, (112) Abdullâh b. Muhammed b. Süfyânî'l-Hazzâz: Büyük nahiv âlimidir. Kûfe ve Basra nahiv ekollerini birbirine karıştırdığı söylenmiştir. El-Müberred ve Es-Se'leb'den ilim almıştır (113).

Kitabının adı: "ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"dır. Nahiv ve lügat ilimlerinde "El-Muhtasar Fi'n-Nahv", "El-Maksûr ve'l-Memdu'd", "El-Müzekker ve'l-Müennes", "El-Muhtasar Fi Ilmi'l-Arabiyye"si ve "El-Fesih Fi Ilmi'l-Lüğa"si vardır (114).

28 — EBÛ BEKR'İL-ENBÂRÎ : (328/940)

Ebû Bekr, Muhammed b. El-Kâsim b. Muhammed b. Beşşâr b. Beyân b. Simâ'a b. Ferve b. Katan b. Di'âme: Meşhûr nahiv, lügat ve kıraat âlimi. İnsanların nahiv ve edebiyatta en âlimi, hafızası en kuvvetli, hıfzı en çok olanı idiği rivâyet edilmiştir. Başlarında Es-Sa'leb olmak üzere pek çok âlimden ilim almıştır. Son derece dürüst, fazîletli ve ehli sünnettendi. Kur'ân'a şâhid olarak üçyüz bin beyit ezberlediği ve kitaplarını herhangi bir kitaptan değil, ezberden yazdığı, birde yüzyirmi tefsiri isnâdlarıyla ezberlediği rivâyet edilmiştir (115).

Kitabının adı: "ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"dır. İbnü'n-Nedîm Me'âni'l-Kur'ân, Ed-Dâvûdî El-Müşkil Fî Me'ân'il-Kur'ân şeklinde vermiş; ayrıca Ed-Dâvûdî, tamamlamadığına da işaret etmiştir. Bunun dışında pek çok eserleri yanında "El-Hâ'âtü Fî Kitabillâhi Azze ve Celle"si, "İzâhu'l-Vakfi ve'l-İbtidâ"si, "Er-Raddü alâ Men hâlefe Mushafe Osmân"ını; "El-Vâzih fi'n-

(110) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/193. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 82. Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 1/171. El-Kıftî, İnbâh'ür-Ruvât: 3/184.

(111) Zirikli bu ismi "El-Cerrâr" olarak vermiş. Diğer kaynaklar hep El-Hazzâz olarak vermişlerdir. El-A'lâm: 7/142. Yalnız El-Kıftî "El-Harrâz" olarak vermiştir. İnbâh: 3/184.

(112) Çoğu kaynaklar Ebû'l-Huseyn, Es-Süyûtî ise Ebû'l-Hasen olarak vermiştir.

(113) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 1/247 - 248. El-Kıftî, İnbâh'ür-Ruvât: 2/135. Hatib'ül-Bağdâdî, Târihu Bağdâd: 10/123. Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zunûn: 1730, İbnü'l-Enbârî, Buğyet'ül-Vü'ât: 2/55. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 82.

(114) Ed-Dâvûdî, Tabakât: 248. Kâtib Çelebi, Keşf: 1730. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 82. Es-Süyûtî, Buğye: 2/55.

(115) Es-Süyûtî, Buğyet'ül-Vü'ât: 2/212 - 215. Ed-Dâvûdî, Tabakât: 2/226 - 230. El-Kıftî, İnbâh: 3/201 - 208. Hatib, Târihu Bağdâd: 3/186.

Nâhv, "**El-Muvazzih Fi'n-Nahv**", "**El-Maksûr ve'l-Memdûd**", "**El-Kâfi Fi'n-Nahv**" ve "**Edeb'ül-Kâtib**"ini zikr ile yetinelim (116).

29 — EN-NEHHÂS : (338/950) (117)

Ebû Ca'fer, Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl b. Yûnûs'il-Murâdi: Çok değerli bir nahiv, edebiyât ve ulûm'ül-Kur'ân âlimi. El-Müberred, Ahfeş'ül-Esğar, Niftaveyh ve Ez-Zeccâc'dan okumuş, yaygın fazileti, üstün ilmi ma'rûf, kalemi dilinden daha güzel; mütevâzî, halk tarafından sevilen ve pek çok kimselerin kendisinden faydalandığı güçlü bir âlimdir (118).

Kitabının adı : "**ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN**"dır. Bundan başka "**İ'râb'ül-Kur'ân**"

seçkin; "**Tefsîru Esmâillâhi Azze ve Celle**"si güzel (119) "**Tefsir'ul-Kur'ân'il-Kerîm**"ini İbnü Hallikân vermiş (120); "**En-Nâsîh ve'l-Mensûh Fi'l-Kur'ân'il-Kerîm**"i, "**El-Vakfû ve'l-İbtidâ**"sı tefsirdeki derecesini gösteren eserleridir (121). Kaynakların bir kısmının "**çok sayıda**", bir kısmının "**çok faydalı**" eserleri var dediği En-Nehhâs'ın kitaplarının sayısını veren sâdece Ed-Dâvûdî'dir, "**Tasnifleri elliye aşmaktadır..**" demektedir (122). Onun "**El-Kâfi Fi İlmî'l-Arabiyye**"si, "**Edeb'ül-Küttâb**", "**Edeb'ül-Mülûk**", "**Şerhu'l-Kasâidi't-Tis'il-Meşhûra**" vb. eserleri dil ve edebiyâtteki seviyesini, "**El-Mukni**"i, "**Et-Tüffâha**"sı, "**El-İştikâk**", "**El-Lâmât**"ı vb. eserleri nahiv ve sarf ilimlerdeki mevkiini göstermektedir (123).

İbnü Hayr El-İşbilî, Nehhâs'ın Me'âni'l-Kur'ân'ının ismini: "**El-Âlimü ve'l-Müte'allim Fi Me'âni'l-Kur'ân**" olarak kayd etmiştir (124). Dr. Zühayr Gâzî Zâhid de Nahhâs'ın Me'âni'sinin İ'râbından önce yazıldığını delille-riyle isbât etmektedir (125).

(116) Ed-Dâvûdî, Tabekât: 229. İbnü'n-Nedîm: 75. El-Kiftî: 3/207. İzâh: Mk: 4/332.

(117) İbnü Hallikân ve Ed-Dâvûdî, 338 H. olarak vermişler. Ed-Dâvûdî ise, 337 olarak vermiştir. Ed-Dâvûdî, Tabekât: 1/69.

(118) İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 1/99 - 101. Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 1/67 - 70. Es-Süyûtî, Buğye: 1/362. İbnü'l-Enbârî, Nüzhe: 291. El-Kiftî, İnbâh: 3/100 - 103. Hatib'ül-Bağdâdî, Târihu Bağdâd: 2/206 - 208. İbnü'l-Cezerî, Tabakât'ül-Kurrâ: 1/100. İ'râb'ül-Kur'ân Muk. Dr. Zühayr Gâzî: 1/9 - 26. El-Bağdâdî, Hediyyet'ül-Ârifin: 2/47 - 48. Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zunûn: 1730.

(119) Ed-Dâvûdî, Tabakât: 1/362.

(120) İbnü Hallikân, Vefeyât: 1/99.

(121) İbnü Hallikân, Vefeyât: 1/99.

(122) Ed-Dâvûdî, Tabakât: 1/68.

(123) Ed-Dâvûdî, Tabakât: 1/68. İbnü Hallikân, Vefeyât: 1/99 - 100. Es-Süyûtî, Buğye: 1/362. Zirikli, El-A'lâm: 1/199. Târih'üt-Türâs'il-Arabî: 1/223. Brock, I/132.

(124) İbnü Hayr El-İşbilî, Fihrist: 65.

(125) Dr. Zühayr Çâzî Zâhid, İ'râb'ül-Kur'ân Mukaddimesi: 27.

30 — İBNÜ'L-CERRÂH : (338/946) (126)

Ebü'l-Hasen Ali b. İsâ b. Dâvûd b. El-Cerrâh'îl-Bağdâdî: Abbâsî halîfesi El-Muktedir ve El-Kâhir'in vezîridir. Vâlîlikler yapmıştır. Nâhiv ve fıkıh âlimidir. Siyâset ve idâre ile ilgili eserleri vardır (127). Zühd-ü takvâsı, iffet ve ilmi ile benzeri görülmedik bir zât olduğu rivâyet edilmektedir (128).

Kitabının adı: **"ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"**dır. İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Hasen Ali b. İsâ El-Vezîr'in kitabı **"Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsiri ve müşkili konusundadır. Onun bu kitabı yazmasına Ebû Bekr b. Mücâhid ile Ebü'l-Hasen El-Hazzâz yardım etmişlerdir."** demektedir (129).

31 — İBNÜ DERESTEVEYH : (347/958) (130)

Ebü Muhammed, Abdullâh b. Ca'fer b. Destereveyh'îl-Fârisî: Meşhûr nahivcilerdendir. El-Müberred, Es-Sa'leb ve İbnü Kuteybe'den okumuştur (131).

Kitabının adı: **"ME'ÂNÎ'L-KUR'ÂN"**dır. Kâtib Çelebi onu Me'âni'l-Kur'ân yazarları arasında göstermiştir (132). İbnü'n-Nedîm kitabını şu şekilde vermektedir: **"Kitâb'üt-Tevassût Beyne'l-Ahfeş ve Sa'leb Fi Me'âni'l-Kur'ân."** Birde konuya çok yakın olarak **"Kitâb'ül-Me'âni Fi'l-Kıraat"**ını kitapları listesi içerisinde zikr etmiştir. Yine İbnü'n-Nedîm, kırka yakın kitabının ismini vermektedir. Bunlardan onun dil ve nahivdeki durumunu gösterebilecek kadarını kayd edelim: **"El-İrşâd Fi'n-Nahv"**, **"El-Müzekker ve'l-Müennes"**, **"El-Maksûr ve'l-Memdûd"**, **"Esrâr'un-Nahv"**, **"Şerhu'l-Muktezab"**, **"El-Ezdâd"** ve daha birçok kitapları var.. Burada onun, çoğu Me'ânîcilere reddiye yazdığını kayd edelim ve buna misâl olarak **"Er-Raddü Alâ'l-Ferrâ'Fi'l-Me'âni"**, **"Er-Raddü Alâ Sa'leb Fi İhtilâfi'n-Nahviyyin"**, **"Er-Raddü Alâ İbni Zeyd'il-Belhi Fi'n-Nahv.."** vb. (133).

(126) İbnü'n-Nedîm vefâtını 334 H. olarak vermiştir. El-Fihrist: 129.

(127) Hatib'ül-Bağdâdî, Târihu Bağdâd: 12/14. Zirikli, El-A'lâm: 5/133 - 134. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 34, 129.

(128) Zirikli, El-A'lâm'ın dipnotu: 5/134.

(129) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 124, 34.

(130) İbnü Mâkûlâ Deresteveyh olarak harekelenmiş, İbnü'l-Enbârî de bunu benimsemiştir. Es-Sem'ânî ise: Dürüstüve olarak harekelenmiştir. İbnü'l-Enbârî, Nüzhe: 383.

(131) El-Bağdâdî, Hediyyet'ül-Ârifin: 1/446. İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 63. Mu'cem'ül-Matbû'ât: 101. Hatib, Târihu Bağdâd: 9/428.

(132) Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zunûn: 1730.

(133) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 63. El-Bağdâdî, Hediyye: 1/446. vb..

32 — EBÛ BEKR'İN-NEKKÂŞ : (351/962)

‘Ebû Bekr, Muhammed b. El-Hasen b. Muhammed b. Ziyâd b. Hârûn b. Ca’fer’il-Mûsilî: Kıraat, tefsir ve hadîs âlimi.. Kıraat ve tefsirde Kûfeli-lerin imamı idi. Kur’ân’ı Hârûn b. Mûsâ El-Ahfeş’ten okumuştur. Kendisinden de pek çok kimseler okumuşlardır. Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn b. Mehrân bunlardandır. El-Hasen b. Süfyân vb.lerinden kendisi, kendisinden de Ed-Dârekutnî, İbnü Şâhîn vb.leri hadîs rivâyet etmişlerdir (134).

Kitabının adı: “EL-MUVAZZIH Fİ ME’ÂNİ’L-KUR’ÂN”dır. Kâtib Çelebi bir yerde Me’âni’l-Kur’ân müellefâtı arasında (135) bir yerde de “EL-Muvazzih Fî Me’âni’l-Kur’ân” olarak vermiş (136); İbnü’n-Nedîm de aynı ismi tasrih ederek Kâtib Çelebi’ye katılmıştır (137).

Tefsiri “Şifâü’s-Sudûr”, “El-Ebvâbü Fî’l-Kur’ân”, “Eş-Seb’a bi İlelihâ”, yine kırdat konusunda meşhûr “El-Mu’cem’ül-Kebîr” vb. eserleri konumuzu yakından ilgilendiren ve En-Nekkâş’ın tefsir, kıraat ve ulâmü’l-Kur’ân gücünü gösteren eserleridir (138).

33 — İBNÜ EŞTE : (360/971)

Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Eşte El-İsbehânî: Büyük üs-tâd, meşhûr imâm, muhakkık nahivci, sika, arapça ve me’ânîyi çok iyi bilen ve güzel eserleri olan büyük bir âlimdir (139). Muhammed b. Mücâhid, Ebû Bekr’İN-NEKKÂŞ vb. birçok âlimden okumuştur (140).

Kitabının adı: “RİYAZAT’ÜL-ELSİNE Fİ İRÂB’İL-KUR’ÂN VE ME’ÂNİ-Hİ”dir. Bu kitaba ulaşamadığımız için me’ânî kitabı olarak mı yoksa İrab kitabı olarak mı kabul etmenin daha doğru olacağını belirleme imkânına sahip olmadığımızdan hem Me’âni’l-Kur’ân, hemde İrab’ül-Kur’ân literatürü içerisinde göstermenin daha itiyatlı bir davranış olacağını düşündük. İbnü Eşte’nin, İbnü’n-Nedîm (141) ve Ed-Dâvûdî’nin (142) yukardaki isimle verdikleri me’ânî kitabından başka; İbnü’l-Cezerî’nin de dediği gibi,

(134) İbnü’l-Cezerî, Tabakât’ül-Kurrâ: 1/119 - 121. Hatib’ül-Bağdâdî, Târîhu Bağdlâd: 2/201. İbnü’n-Nedîm, El-Fihrist: 33. İZrikli, El-A’lâm: 6/310.

(135) Kâtib Çelebi, Keşfü’z-Zunûn: 1730.

(136) Kâtib Çelebi, Keşfü’z-Zunûn: 1905.

(137) İbnü’n-Nedîm, El-Fihrist: 33.

(138) İbnü’l-Cezerî, Ğâyet’ün-Nihâye: 1/119 - 121. Zirikli, El-A’lâm: 6/310. İbnü’n-Nedîm, El-Fihrist: 33. Kâtib Çelebi, Keşfü’z-Zunûn: 1730, 1905. Ömer Nasûhî Bilmen, Tefsir Târîhi: 1/282.

(139) Es-Süyûtî, Buğyet’ül-Vü’ât: 1/142. Ed-Dâvûdî, Tabakât’ül-Müfessirin: 2/157. İbnü’l-Cezerî, Buğyet’ül-Vü’ât: 2/184.

(140) İbnü’l-Cezerî, Ğâyet’ün-Nihâye: 2/184.

(141) İbnü’n-Nedîm, El-Fihrist: 34.

(142) Ed-Dâvûdî, Tabakât: 2/157.

onun kudretinin yüceliğini gösteren büyük kitab: "El-Muhabbir"i, "El-Müfid Fi's-Şâzz"ı ve "Kitâb'ül-Mesâhif"i Ulûm'ül-Kur'ân'la ilgili kitaplarıdır (143).

34 — ES-SÎYRÂFÎ : (368/979) (144)

Ebû Se'îd, El-Hasen b. Abdillâh b. El-Merzebân'is-Siyrâfi: Nahiv ve edebiyatta zamanının eşsiz âlimi. Kur'ân, Kıraat, Ulûm'ül-Kur'ân, nahiv, lügat, fıkıh, ferâiz, kelâm, şîir, arûz, kavâfi, hısâb vb. limleri okuturdu. Ebû Bekr b. Es-Sirâc vb. ulemâdan okumuştur. Pek çok kitaplar yazmıştır. Bunlardan en büyüğünün "Şerhu Kitâbi Sibeveyh" olduğu, Sibeveyh'in kitabını ondan daha güzel kimsenin şerh etmediği, bu kitabının özellikle nahiv ilminde eşsiz olduğu rivâyet edilmektedir (145).

Kitabının adı kaynaklarda mevcut değildir. Yalnız Kâtib Çelebi Sîrâfi'nin, Ez-Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ındaki beyitleri şerh ettiğini tasrih etmiş ve Es-Siyrâfi'yi Me'âni'l-Kur'ân yazarları arasında kayd etmiştir (146).

Dr. Muhammed İbrâhîm El-Bennâ, tahkik ettiği "Ahbâr'un-Nahviyyîn El-Basriyyîn"ine yazdığı mukaddimesinde Onun muhaddis, kelâmcı, ahbârcı, edib, nahivci ve lügatçı olduğunu ve bütün bu ilimlerde büyük bir nüfûz ve yüksek bir seviye sâhibi olduğunu kaynaklarında nakletmektedir (147).

Bunlardan başka onun sarf, nahiv, Ulûm'ül-Kur'ân ve irâb konulu şu eserlerini vermekle yetinelim: "Elfât'ül-Vasli ve'l-Kat", "El-Medhal ilâ Kitâbi Sibeveyh", "El-İknâ' Fi'n-Nahv", "El-Vakfû ve'l-İbtidâ", "El-İgrâb Fi'l-İrâb" vb. (148).

35 — EBÛ ALÎ'L-FÂRİSÎ : (377/987)

Ebû Alî, El-Hasen b. Ahmed b. Abdilvâhid'il-Fâsî: Nahiv, sarf, arapça ve kıraat âlimidir. Nahivde çok parlamış ve parmakla gösterilir hâle gel-

(143) İbnü'l-Cezerî, Tabakât'ül-Kurrât: 2/184. Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirîn: 2/157. Es-Süyûtî, Buğye: 1/142.

(144) İbnü Hallikân Es-Sîrâfi kelimesinin okunuşunu harekeleriyle belirlemiş ve Kirmân'a yakın deniz kenarında bir Fâris şehridir demiştir. Vefeyât'ül-A'yân: 2/79.

(145) Zirikli, El-A'lâm: 2/210 - 211. İbnü'l-Enbârî, Nüzhe: 307 - 309. El-Kıftî, İnbâh'ür-Ruvât: 1/310 - 315. Es-Süyûtî, Buğye: 1/507 - 508. Hatib'ül-Bağdâdî, Târihu, Bağdâd: 7/341 - 342. İbnü Hallikân, Vefeyat: 2/78 - 79. İbnü'n-Nedim, El-Fihrist: 62 - 63.

(146) Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zunûn: 1730.

(147) Dr. Muhammed İbrâhîm El-Bennâ: Ahbâr'un-Nahviyyîn El-Basriyyîn: 18.

(148) Dr. Muhammed İbrâhîm El-Bennâ, Ahbâr'un-Nahviyyîn El-Basriyyîn: 18 - 19. İbnü Hallikân: 78. İbnü'l-Enbârî Nüzhe: 307. Zirikli, El-A'lâm: 2/211. Es-Süyûtî, Buğye: 1/508.

miştir. Ebû Bekr b. Sirâc'dan ve Ebû İshâk Ez-Zeccâc'dan okumuştur. Nahivdeki mevkii çok yükselmiş ve çoğu âlimler onu Ebû Abbâs'îl-Müberred'den daha üstün saymışlardır (149). Hakkında: **"Sibeveyh ve Ebû Ali arasında, Ebû Ali'den daha üstünü yoktur"** diyenler olmuştur. Kendisinden de başta İbnü Cinnî olmak üzere pek çok âlim ilim almıştır (150).

Kitabının adı: **"EL-İĞFÂL FİMÂ AĞFELEHU'Z-ZECCÂC MİN'EL-ME'ÂNÎ"**dir (151). Ebû Ali, bu kitabında Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ını inceleyip tenkid süzgecinden geçirmiştir. Bu kitabı basılmıştır. Muhammed Muhammed İsmâil tahkik etmiş, Aynü's-Şems Üniversitesi Edebiyât Fakültesi'nde mastır tezi olarak incelenmiştir (152).

Onun konumuzu ilgilendiren diğer eserleri: **"El-Hucce Fi İlel'il-Kıraat"**, **"El-İzâh Fi'n-Nahv"**, **"El-Memdûd ve'l-Maksûr"**, **"Et-Tekmile Fi't-Tasrif"** vb. eserlerdir (153).

36 — ES-SAYDELÂNÎ'L-MERZÜBÂNÎ : (H. 4. asır)

Ebû Halef, Abdülazîz'is-Saydelânî'l-Merzübânî: Hakkında kaynaklarda bilgiye raslayamadık.

Kitabının adı: **"El-Muvazzih Fi Me'âni'l-Kur'ân ve Keşfi Müşkilât'il-Fürkân"**dir. Bu kitap yazmadır. Ayasofya kütüphanesi 292/2 numarada bir nüshasının bulunduğunu Dr. Ali Şevvâh Mu'cemu Musannefât'il-Kur'ân'il-Kerim'de kayd etmektedir. 244 varak olup 6. H. asırda yazılmıştır (154).

37 — MEKKÎ BİN EBÎ TÂLİB : (437/1045) (155)

Ebû Muhammed, Mekkî b. Ebî Talib'il-Kaysi'l-Kayravânî: Ulûmü Kur'ân ve ulûmü arabîyyede ehli tebahhur (156), Fakih, Kârî, edib, kendisinde Kur'ân ilimleri daha gâlib, ulûmü Kur'ân'da rusûh ve mahâret sâ-

(149) İbnü'l-Enbârî, Nezhe: 315.

(150) Zirikli, El-A'lâm: 2/193 - 194. El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: 1/273 - 275. El-Bağdâdî, İzâh'ül-Meknûn: 1/488. Es-Süyûtî, Buğye: 1/496 - 498. Hatib'ül-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd: 7/275 - 276. İbnü'l-Cezerî, Tabakât'ül-Kurrâ: 1/206 - 207. İbnü Beşkivâl, Sile: 1/141.

(151) Kâtib Çelebî, Keşfü'z-Zunûn: 131. Brock. S., 1/175 - 176.

(152) Mu'cemü'l-Musannefât'il-Kur'ân'il-Kerim: 179.

(153) İbnü'l-Enbârî, Nüzhe: 316. El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: 1/274.

(154) Dr. Ali Şevvâh, Mu'cemü Musannefât'il-Kur'ân: 220. Târîhu't-Türâs'il-'Arabi: 1/218.

(155) Bu zât hakkında doktora tezi olarak yazdığım, Mekkî İbnü Ebî Tâlib, Asrı hayâtı ve Eserleri adlı doktora tezimizde geniş bilgi vardır.

(156) İbnü Beşkivâl, Es-Sile: 2/597. İbnü Hallikân, Vefeyât: 5/737. El-Kiftî, İnbâh'ür-Ruvât: 3/313 - 315. Şezerât'üz-Zehab: 3/261.

hibi (157); imâm, allâme, muhakkik, ârif, kurrâ ve tecvidcilerin üstâdı (158); çok hayırlı, fazîlet sâhibi, dindâr, sâlih ve duâsı makbûl bir zâtı (159).

Ulûm'ül-Kur'an, Kırâat, nahiv, i'râb'ül-Kur'an vb. birçok konularda kitab yazmış olan Mekki'nin eserleri arasında Me'âni'l-Kur'an konulu bir kitabına raslamadık.

Ancak Kâtib Çelebî Onun "**El-İbâne Fî Me'âni'l-Kur'an**" adında bir kitabı olduğunu kayd etmiştir (160). Kâtib Çelebi dışındaki kaynaklarda bu isme raslamadık. Yalnız onun kitabları arasında bu isme benzeyen: "**El-İbâne Fî Me'âni'l-Kırâat**" adlı bir kitap vardır. Bu da iki ayrı şahıs tarafından iki kerre tahkik edilip basılmıştır (161). Doktora tezimizde Mekki'nin 107 eserini tesbit edip tanıttık. Bunlar arasında da böyle bir kitabı yoktur (162).

Ayrıca Dr. Ali Şevvâh, Mekki'nin "**El-Hidâye ilâ Bülûğ'in-Nihâye**" adlı eserini Me'âni'l-Kur'an'lar arasında göstermektedir (163). Oysa bu eser Mekki'nin yetmiş cüzlük büyük tefsiridir. Bu zât üzerinde çalışan günümüz âlimlerinden Dr. Ahmed Hâsen Ferhâd'dan aldığım bir mektub-da, Mekki'nin bu eserini tahkik etmekte olduğunu ve yakında basılacağını bana yazmıştır. Mektubu bende mahfûzdur. "**El-Hidâye ilâ Bülûğ'in-Nihâye**" isminde dahi Me'âni'ye delâlet eden bir şey olmadığı halde Dr. Şevvâh'ın bu kitab için: "**Me'âni'l-Kur'an konusundadır.**" diye tasrîr etmesinin sebebini anlayamadık.

Eğer Mekki'yi Me'âni'l-Kur'an yazarları arasına katarsa, isimleri tedâhul hâlindeki: "**Müşkil'ül-Me'âni**"si, "**Müşkilât'ül-Kur'an**"ı yada "**Tefsîru Müşkil'il-Kur'an**"ı katabilir. Oysa onun Müşkil kelimesini muhtevî eserleri birbirine çok karışmaktadır (164). Belki zamanla kütüphanelerdeki yazmalar arasında bu kitapları çıkar da bu karışıklık önlenmiş olur. Onun

(157) İbnü Ferhûn, Ed-Dibâc'ül-Müzehheb: 346.

(158) İbnü'l-Cezerî, Tabakât'ül-Kurrâ: 2/310 ve Ez-Zehebî, Ma'rîfet'ül-Kurrâ'il-Kibâr: 1/195.

(159) İbnü Beşkivâl, Es-Sîle: 2/598.

(160) Kâtib Çelebî, Keşf'üz-Zunûn: 1/2.

(161) Dr. Durmuş Ali Kayapınar, Mekki İbnü Ebî Tâlib Asrı - Hayâtı ve Eserleri (yazma) Sh: 148. El-Kiftî, İnbâh: 3/316. Yâkût'ül-Hamevî Mu'cem'ül-Üdebâ: 7/174. El-İşbillî, Fihrist: 41. Brock. GAS. 1/719.

(162) Dr. Kayapınar, Mekki b. Ebî Tâlib, Asrı - Hayâtı ve Eserleri.

(163) Dr. Ali Şevvâh, Mucemu Musannefât'il-Kur'an'il-Kerim: 221.

(164) El-Kiftî, bu kitabın adını: "**Tefsîru Müşkil'il-Me'âni ve't-Tefsîr**" şeklinde vermiştir. İnbâh: 3/318. Daha geniş bilgi için bak: Dr. Kayapınar, Mekki İbnü Ebî Tâlib, Asrı - Hayâtı: 116.

"Müşkilü İ'râb'ül-Kur'ân"ında da durum aynıdır. Kitaplarının çokluğu ona, başka âlimlerin kitaplarının da isnâd edilmesine yol açmıştır. Bu duruma İ'râb'ül-Kur'ân literatüründe daha geniş yer vermeyi düşündüğümüz için burada bu kadarıyla iktifâ etmek istiyoruz.

38 — BEYÂN'ÜL-HAKK : (550/1155)

Ebü'l-Kâsim, Mahmûd b. Alî b. Ebi'l-Huseyn b. El-Huseyn Necmüddîn'in-Nîsâbü'rî'l-Ğazvîni: Parlak bir müfessir, lügavî, fakih, şâir ve edîbtir.

Kitabının adı: "İCÂZ'ÜL-BEYÂN Fİ ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN"dır. Kâtib Çelebi, Ed-Dâvûdî, Es-Süyûtî ve Zirikli kitabının adını bu şekilde (165); El-Bağdâdî ise aynı müellif adına bir "Bâhir'ul-Beyân Fi Me'âni'l-Kur'ân" (166), bir de "Ğurer'ul-Ekâvil Fi Me'âni't-Tenzil" (167) şeklinde iki ayrı yerde iki ayrı isimle vermiş ve doğrusu "Bâhir'ul-Beyân Fi Me'âni'l-Kur'ân"dır, demiştir.

39 — ES-SEM'ÂNÎ : (562/1167)

Abdülkerim - Muhammed b. Mensûr'it-Temîmî's-Sem'ânî'l-Mervezî: Târîhî, gezgin ve hadîs hâfızıdır. Lügatla ilgili eseri var fakat nahivle ilgili eserine raslamadım.

Kitabının adını Zirikli: "TEBYİNÜ ME'ÂDİN'İL-ME'ÂNÎ" olarak vermiş (168); Kâtib Çelebi ise: "TEBYİNÜ ME'ÂDİN'İL-ME'ÂNÎ LİMEN İLÂ TİBYÂNİHÂ DE'ÂNÎ" olarak vermiş ve "Me'âni'l-Kur'ân konusunda bir muhtasardır. Bir mukaddime, mekâsîd ve hâtimedden oluşmaktadır, Başı:

• الحمد لله مبشر من صدق بالحسنی الخ .
tanıtmaktadır ,169).

Dr. Ali Şevvâh, Me'âni'l-Kur'ân literatürü içerisinde daha muahhar bazı eserleri de kayd etmiştir. Fakat ismi "Me'âni" kelimesini ihtivâ eden her kitabı "Me'âni'l-Kur'ân" olarak değerlendirmek doğru değildir. Mesele Dr. Şevvâh'ın verdiği: Alî b. Abdilmelik Husâmüddîn b. Kâzî Hân'ın, (975/1567) "El-Hikem'ül-Irfâniyye Fi Me'âni Raşâdiyye ve İrşâdâtî Kur'âniyye"si, Muhammed b. Muhammed'il-Menâşirî'nin: (1039/1630) "El-Fülk'

(165) Ed-Dâvûdî, Tabakât: 2/311. Es-Süyûtî, Buğye: 2/277. Zirikli, El-A'lâm: 8/43. Kâtib Çelebi, Keşf'ül-Zunûn: 1/205.

(166) El-Bağdâdî, İzâh'ul-Meknûn: 3/162.

(167) El-Bağdâdî, İzâh'ül-Meknûn: 4/144.

(168) Zirikli, El-A'lâm: 4/173.

(169) Kâtib Çelebi, Keşf'ül-Zunûn: 342 - 343 ve Dr. Ali Şevvâh, Mu'cemu Mu-sannefât'ül-Kur'ân'ül-Kerîm: 210.

ül-Meşhûn Fi Tefsiri Ba'zı Me'âni Kitâbillâhi'l-Meknûn"u, Muhammed b. Muhammed'il-Mağribî't-Tâflâtî'nin: (1191/1777) "Husnû't-Tibyân Fi Ma'nâ Medlûl'il-Kur'an"ı, Ca'fer'ul-İstirbâzî'nin: (1263/1847) "Hallü Meşâkil'il-Kur'an"ı, Muhyiddîn b. Ahmed b. Muhammed'il-Hânî'nin: (1350/1931) "Husnû'l-Beyân Fi Tefsiri Müfredât'il-Kur'an"ı, Muhammed b. Haseneyn b. Muhammed Mahlûf'un: (1355/1936) "Safvet'ül-Beyân Fi Me'âni'l-Kur'an"ı Hasen Muhammed Mûsâ'nın: (Baskı tarihi: 1956) "Beyân'ül-Müştebeh Min Me'âni'l-Kur'an'il-Kerim"i (170) gibi eserleri "Me'âni" vb. kelimeleri ihtivâ ediyor diye, Me'âni'l-Kur'an olarak kabul etmek mümkün değildir.

Bunlar daha ziyâde genel anlamda tefsirler yada Ulûm'ül-Kur'an'la ilgili eserlerdir. Zirâ genel anlamda tefsir de Mübhemât'ül-Kur'an da, Müfredât'ül-Kur'an da hep Kur'an'ın mânâsını açıklamayı gâye edinen, mübhemlerdeki ibhâmı gideren, müşkilleri halleden eserlerdir. Dolayısıyla Me'âni'l-Kur'an Literatürü dışında kalırlar.

Buraya kadar otuzdokuz Me'âni'l-Kur'an'ı yazarlarıyla kronolojik sıraya göre tanıtmaya çalıştık. Bunu yaparken, daha önce belirlediğimiz esaslara, kaynakların imkân verdiği ölçüde riâyet etmeye çalıştık.

Müelliflerin sâdece nahiv ilmindeki güçlerini, arap dili ve tefsirdeki seviyelerini belirleyen yanlarıyla tanıtmakla yetinip, teffruûta girmekten kaçınmaya çalıştık.

Eseri hakkındaki bilgilere, gücümüzün yettiği ve elimizin erdiği oranda daha fazla ağırlık verdik ve sâdece mevcut olanlarına işâretle yetindik. Matbû' olanlarını da, yine gerekli bilgileriyle, matbaasıyla, baskısıyla, basılış tarihi vb. bilgilerle kitabı tanıtırken verdik.

Burada şunu belirtmemiz gerekir ki, bütün Me'âni'l-Kur'an'lar burada tanıttıklarımızdan ibâret değildir. Pek çoğunun sâdece isimleri günümüze ulaşmış, kendileri ulaşmayan bu kitapların, şüphesiz ki, isimlerine ulaşamadıklarımız da olacaktır. Umarız ki, onları da arkamızdan gelecek genç araştırmacılarımız bulacaklar, kütüphanelerdeki isimleri bile çoğu kerre doğru tesbit edilememiş hazineler içerisinden gün ışığına çıkaracaklardır.

Burada Me'âni'l-Kur'an Literatürünü noktaldıktan sonra sıra artık, Me'âni'l-Kur'an'ların bir fer'i, zamanla Me'ânilerden ayrılıp istiklâlîni ilân etmiş bir Ulûm'ül-Kur'an branşı olan "İ'râb'ül-Kur'an Literatürü"ne gelmiş bulunmaktadır.

SONUÇ

Me'âni'l-Kur'ân kitapları bu çalışmamızdaki genişlik ve şümûlde hiç bir kitapta tanıtılmış değildir. Çalışmamızın başında belirlediğimiz ölçüler çerçevesinde Me'âni'l-Kur'ân yazarlarını vefat tarihlerine göre sıraya koyduk. Bu tarihlerde ihtilâflar varsa, bunlara kaynaklarını göstererek işâret ettik. Önce yazarın meşhûr olduğu isim veyâ şöhreti, sonra da tam isimlerini verdik. Konumuzla ilgili eserini verirken "**Kitabının adı**" ta'bi-riyle kitabın ismini tam ve açık bir şekilde kayd ettik. Kitabın ismi üzerinde değişiklik yada ihtilâflar varsa bunlara da kaynak belirleyerek işâret ettik. İncelemenin ağırlığını konuyla ilgili kitabın tanıtımına verdik ve ilgili bilgileri detaylı ve müdellel olarak kayd etmeye çalıştık.

Yazarına sâdece eserinin değerini belirleyici ölçüler içerisinde yer verdik. Yoksa onun geniş biyografisine dalarak gereksiz açıklamalarla sözü uzatmaktan kaçındık. Bazı yazarlar hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulamadık. Bunlar için bulabildiğimiz bilgilerle yetindik.

Diğer eserlerine yalnız Me'ânî, İ'râb ve dil konusundaki seviyelerini belirleyici ölçüler içerisinde yer verdik. Bu konuda eser veren âlimlerin büyük çoğunluğunun nahiv âlimi, dil bilgini, kıraat imâmı yada müfessir olduklarını belirledik. İçlerinde bu konularla ilgisi olmayan hemen hemen hiç kimsenin bulunmadığını gördük ve gösterdik.

Kitapların mevcut, yazma ve matbu' olanlarını daha genişçe verme imkânını bulduk. Bunların matbu' olanlarının tahkik durumlarını, matba'a ve baskılarını belirledik. Yazmalarının yer ve özelliklerine kısaca işâret etmeye çalıştık.

Böylece bulabildiğimiz 39 me'ânî kitabını imkânlar ölçüsünde tanıtığımızı sanıyor; kayıp olanların bulunabilmesi, bulunabilenlerinin insanlığa kazandırılması yolunda küçük de olsa bir adım attığımızı umuyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

AHFES'ÜL-EVSAT. Ebü'l-Hasen, Sa'id b. Mes'ade.

Me'âni'l-Kur'an. Tahkik: Dr. Fâiz Fâris. 3. Baskı. 1401/1981.

EL-ASKALÂNÎ. Ahmed İbni Hacer.

Tehzib'üt-Tehzib. Matba'atü Meclisi Dâr'il-Me'ârif'in-Nizâmiyye. Haydarâbâd-Ed-Dekin. 1325 H. (I - XII).

EL-BAĞDÂDÎ. İsmâil Paşa, Muhammed Emîn Mîr Selim'il-Bâbânî.

İzâh'ul-Meknûn Fi'z-Zeyli Alâ Keşf'iz-Zunûn An Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn. Hazırlayan: Şerefüddîn Yaltkaya ve Rifat Bilge. Me'ârifi Celiyye, Matba'at'ül-Behiyye. 1364/1945 (I - II).

EL-BAĞDÂDÎ. İsmâil Paşa, Muhammed Emîn Mîr Selim'il-Bâbânî.

Hediyet'ül-Ârifin, Esmâ'ül-Müellifin ve Âsâr'ül-Musannifin. Vezârat'ül-Me'ârif'il-Celiyye. Matba'at'ül-Behiyye. İstanbul. 1951 (I - II).

BİLMEN. Ömer Nasûhî.

Büyük Tefsir Târihi ve Tabakât'ül-Müfessirin veya Mukaddime-i İmî Tefsir. I. Baskı. Bilmen Yayınevi. 1973 (I - II).

BROCKSLMANN Karl (1956) **Geschichte Der arabischen Litteratür.** (GAL), Leiden. 1943 - 1949 (I - II).

Süplementbande. (GAS), Leiden. 1937 - 1942 (I - III).

EL-BENNÂ. Dr. Muhammed İbrâhîm.

Ahbâr'un-Nahviyyin El-Basriyyin ve Merâtibühüm ve Ehaze Ba'zühüm AnBa'zın Mukaddimesi. Tahkik: Dr. Muhammed İbrâhîm'ül-Bennâ. I. baskı. 1405/1985. Dâr'ul-İ'tisâm.

İBNÜ BEŞKİVÂL. Ebü'l-Kâsim, Halef b. Abdilmelik (Ö: 578 H.)

Kitâb'üs-Sile Fi Târihi Eimmet'il-Endelüsi ve Ulemâihim ve Muhaddisihim ve Fukahâihim ve Üdebâihim. Neşir ve Tashih: Es-Seyyid İzzet El-Attâr. Tûrâs'ül-Endelüs 1374/1955 (I - II).

EL-CEZERÎ. Ebü'l-Hayr, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed (Ö: 833 H. 1429 M.)

En-Neşr Fi'l-Kırâât'il-Aşr. Tashih: Ali Muhammed'iz-Zebbâ'. Matba'atü Mustafâ Muhammed Mısır. (I - II).

Ğâyet'un-Nihâye Fi Tabakât'il-Kurrâ. G. Bergstraesser. Dâr'ul-Kütüb'il-İlmiyye. 2. Baskı. 1351/1932 Beyrut - Lübnân. (I - II).

ED-DÂVÜDÎ. Şemsüddîn b. Ali b. Ahmed (Ö: 945 H.)

Tabakât'ül-Müfessirin. Tahkik: Ali Muhammed Omer. I. Baskı. Mektebetü Vehbe. Matba'at'ül-İstiğlâl'il-Kübrâ. 1972 (I - II).

EL-ENBÂRÎ. Ebü'l-Berekât, Kemâlüddin Abdürrahmân b. Muhammed.
Nüzhet'ül-Elibbâ Fî Tabakât'il-Üdebâ. Tahkik: Muhammed Ebü'l-Fazl
 İbrâhîm. Dâru Nehzati Mısr. Kâhire.

EL-ENSÂRÎ. Dr. Ahmed Mekki.

Ebû Zekeriyâ'l-Ferrâ ve Mezhebuhu Fî'n-Nahvi ve'l-Lüğa. El-Mec-
 lis'ül-A'lâ Li Ri'âyet'il-Fünûn. Neşr'ur-Rasâil'il-Câmi'iyye.

FÂRİS. Dr. Fâiz Fâris.

Me'âni'l-Kur'ân Muk. Tahkik: Dr. Fâiz Fâris. 3. Baskı. 1401/1981.

EL-FERRÂ. Ebû Zekeriyâ, Yahya b. Ziyâd.

Me'âni'l-Kur'ân. 2. Baskı. Âlem'ül-Kütüb. Beyrut 1980 (I - II).

İBNÜ FERHÛN. Bûrhânüddin İbrahim b. Ali b. Muhammed'il-Medenî
 (Ö: 799/1396).

Ed-Dibâc'ül-Müzehheb Fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb. Dâr'ul-
 Kütüb'il-İlmiyye. Beyrût.

İBNÜ HALLİKÂN. Ebü'l-Abbâs, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî
 Bekr (Ö: 681 H.).

Vefeyât'ül-A'yân ve Enbâü Ebnâizzemân. Tahkik: Dr. İhsân Abbâs.
 Dâru Sâdir. Beyrût. (I - VIII).

HATİB'ÜL-BAĞDÂDÎ. El-Hâfız Ebû Bekr Ahmed b. Ali. (Ö: 463 H.).

Târihu Bağdâd, Medinet'üs-Selâm. Dâr'ul-Kütüb'il-Arabî. Beyrût -
 Lübnân. (I - XIV).

İBNÜ'L-İMÂD. Ebü'l-Felâh, Abdü'l-Hayy'il-Hanbelî (Ö: 1089/1963).

Şezerât'üz-Zeheb Fî Ahbâri Men Zeheb. El-Mekteb'üt-Ticârî Li't-Ti-
 bâ'ati ve'n-Neşr. Beyrût. (I - VIII).

EL-İŞBİLÎ. Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Omer b. Halîfe. (Ö: 575 H.).

**Fehârisü Mâ Ravâhu An Şüyûhihi Min'ed-Devâvin'il-Musannefeti Fî
 Durûb'il-İlmi ve Envâ'il-Me'ârifî.** El-Mektebet'ül-Endülüsiyye. El-Mek-
 tebet'üt-Ticârî. 2. Baskı. Beyrût. 1963.

KÂTİB ÇELEBÎ. Mustafa b. Abdillâh, Hacı Halîfe.

Keşf'üz-Zunûn An Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn. Hazırlayan: Şerafüddin
 Yalıtıkaya, Rifat Bilge. Mektebet'ül-Me'ârif'il-Celiyye. Matba'at'ül-Be-
 hiyye. 1360/1941.

KAYAPINAR. Dr. Durmuş Ali.

Mekki İbnü Ebî Tâlib, Asrı-Hayâtı ve Eserleri. Yazma S. Ü. Sosyal Bi-
 limler Enstitüsü. Konya 1986.

KEHHÂLE. Omer Rızâ.

Mu'cem'ül-Müellifin, Terâcimu Musannifi'l-Kütüb'il-Arabiyye. Dâru İhyâ'it-Türâs'il-Arabî. Beyrût. (I - XV).

EL-KİFTÎ. Cemâlüddîn, Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsûf.

İnbâh'ür-Ruvât Alâ Enbâh'in-Nühât. Tahkîk: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Matba'atü Dâr'il-Kütüb'il-Mısıriyye 1374/1955 I. Baskı (I - III).

KUMEYHA. Dr. Müfid Kumeyha.

Eş-Şi'ru Ve's-Şu'arâ Muk. Dâr'ul-Kütüb'il-İlmiyye Beyrût - Lübnân 2. Baskı 1405/1985.

SERKİS. Yûsûf İlyâs.

Mu'cem'ül-Matbû'ât'il-Arabiyye ve'l-Mu'arrabe. Matma'atü Serkis. Mısır. 1346/1928 (I - II).

SEZGİN. Dr. Muhammed Fuâd.

Mecâz'ül-Kur'ân Muk. Müesseset'ür-Risâle 2. Baskı. 1401/1981.

Târih'ut-Türâs'il-Arabî. Ta'rib: Dr. Fehmî Ebü'l-Fazl. Hey'et'ül-Mısıriyyet'il-Âmme Li't-Te'lîfi ve'n-Neşr. Kâhire. 1971.

ŞEVVÂH. Dr. Ali Şevvâh İshâk.

Mu'cemü Musannefât'il-Kur'ân'il-Kerîm. Menşûrâtü Dâr'ir-Rifâ'î Li'n-Neşri ve't-Tibâ'a. 1983 (I - IV).

ES-SÜYÛTÎ. Celâlüddîn Abdürrahmân.

Buğyet'ül-Vü'ât Fî Tabakât'il-Lüğaviyyine ve'n-Nühât. Tahkîk: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. I. Baskı. Matba'atü İsâ'l-Bâbî'l-Halebî 1384/1964 (I - II).

El-Müzhir Fî Ulûm'il-Lüğati ve Envâ'iha. Muhammed Ahmed Câd'ül-Mevlâ, Muhammed Ali'n-Neccâr, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâ'it-Kütüb'il-Arabiyye. İsâ'l-Bâbî'l-Halebî. (I - II).

ES-SİRÂFÎ. Ebû Se'îd, El-Huseyn b. Abdillâh.

Ahbâr'un-Nahviyyin El-Basriyyin ve Merâtibihim. Tahkîk: Muhammed İbrâhîm El-Bennâ. I. Baskı. Dâr'ul-l'tisâm 1405/1985.

İBNÜ'N-NEDÎM.

El-Fihrist. Gustav Flügel, Dr. Johannes Roediger. Beyrut - Lübnân 1964.

EBÜ ÜBEYDE. Ma'mer b. El-Müsennâ.

Mecâz'ül-Kur'ân, Tahkîk: Dr. M. Fuâd Sezgin. 2. Baskı. Müesseset'ür-Risâle Beyrût 1401/1981.

YÂKÛT'ÜL-HAMEVÎ. Şihâbüddîn, Yâkût b. Abdillâh.

Mu'cem'ül-Üdebâ, İrşâd'ül-Erib İlä Ma'rifet'il-Edib. D. S. Margoligoli-outh. Matba'atü Hindiyye. Mısır. 1930 (I - VII).

ZÂHİD. Dr. Züheyr Ğâzî.

İ'râb'ül-Kur'ân Li'n-Nehhâs. Tahkîk: Dr. Züheyr Ğâzî Zâhid. Mektebet'ül-Ulûm ve'l-Hikem. Âlem'ül-Kütüb. Mektebet'ün-Nehza 2. Baskı. Medînet'ül-Münevverâ. 1405/1985.

EZ-ZEHEBÎ. Şemsüddîn Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed b. Osmân.

Ma'rifet'ül-Kurrâi'l-Kibâr Ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr. Tahkîk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Şu'ayb'ül-Arnâvûdî, Sâlih Mehdî'l-Abbâs. I. Baskı 1404/1984 Müesseset'ür-Risâle (I - II).

EZ-ZİRİKLÎ. Hayruddîn.

EI-A'lâm, Kâmûsü Terâcim Li Eşher'ir-Ricâli ve'n-Nisâ Mine'l-Arabi ve'l-Müsta'râbin ve'l-Müsteşrikîn 2. Baskı. (I - X).